

TOLNAI LAJOS A MI SZEMŰNKBEN

Egy félévszázaddal ezelőtt, 1902-ben, egy fiatal újságíró — Ady Endre — a Nagyváradai Naplóban cikket írt Tolnai Lajos mesterről. A megemlékezések özönében talán ez volt az egyetlen őszinte, szívből jövő hang. Az irodalmi élet korifeusai kötelességüknek tartották, hogy díszes temetést rendezzenek az elhunyt írónak és a temetésre a Kisfaludy Társaság Beöthy Zsolttal az élen testületileg kivonult. A kortársak emlékezései szerint kevesen kísérték ki a kerepesi temetőbe az eltávozott író. Akik ott voltak is, mintha valami büntudatot éreztek volna, hiszen a halottat, amíg élt, nagyon sokszor bántották. A Kisfaludy Társaság nevében Hegedűs István mondott kötelességszerűen szomorú hangú emlékbeszédet a koporsónál, de még itt sem tudta megállni, hogy fel ne hánytorgassa Tolnai Lajos hibáit is.

Alig akad lap, amelyik ne írt volna róla valamit. A Képes Családi Lapok közli a fényképét és elbúcsúztatja a lap nevében »ki vezérünk, zászlóvivőnk és mesterünk vala«. Taksonyi József még egy jószándékú, gyenge verset is ír Tolnai halálára :

Oh, nem fog a te érdemed hervadni,
Mert a tűkőr vagy, hová nézhetünk,
Hogy önmagát megismerhesse végre
Ez a sokat hányódott nemzetünk.

A Képes Családi Lapok mellett a Hét, a Magyarország, Magyar Szó, Hazánk, Erő, Egyetértés, Magyar Állam, Vasárnapi Újság is megemlékezik róla, de ismételjük, hogy Ady az egyetlen, aki igaz szeretettel ír Tolnai Lajos mesterről.

Ady gunyoros hangon beszél arról, hogy milyen jó nagy írónak lenni Magyarországon. Életében nem becsülik semmire, de halála után a magyar írónak díszsírhelyet adnak a kerepesi temetőben s dísztemetést rendeznek a számára. Ady ismerte és szerette Tolnai műveit, akinek : »Nem volt semmi bűne, csak különb volt, mint a többi. Éles volt a szeme, tehát keserű volt nagyságos szíve s rombolóan lázas az agyveleje. Mellékesen pedig legelső íróembere volt az országnak és még ezt is megbocsátották neki... De hogy látni és beszélni mert, ezt nem bocsátották meg soha. Kis fűzfapoétákból koszorús lantosok lettek, a szociológia dedósaiból akadémiai tagok, velekezdő, apró zurnalisztákból miniszterek. Ő, a legnagyobb költő, a legradikálisabb újságíró kiadta páráját agyonhajszolt vadként.«

Ady elődjét látta Tolnaiban ; Ady Lajos szerint szorgalmas olvasója volt műveinek s nem kétséges, hogy ezek az olvasmányok hatottak is rá. Hozzájárult Tolnai Ady társadalombíráló, feudalizmus-ellenes szemléletének kialakulásához, a megsemmisítő gúnyos gyűlölet kifejelesztéséhez, hiszen maga is ilyen volt. Érezhető hatása Ady publicisztikai cikkein s egy költeménye, »Strófák Buda halálára« minden bizonnyal Tolnai hatása alatt készült. Földessy Gyula, Ady egykori barátja és költészetének kiváló ismerője így ír erről a hatásról : »De latra vetve minden magyar irodalmi hatást, a XIX. század második felének költői közül Vajda és Tolnai termékenyítették meg leginkább Adyt.«

Halála után, bár megérdemelte volna, nem kapta meg az elismerést. Kezdt a feledés homályába merülni s ha Mikszáth Kálmán kiadta két regényét, »Az urak«-at és a »Báróné ténsasszony«-t, akkor az Egyetemes Filológiai Közlöny résen volt és megírta érte, hogy mire való ennek a jelentéktelen írónak 2 regényét is bevenni a Magyar Regénytár sorozatba.

Ez a magatartás folytatódik a Horthy-korszakban is és ennek a következménye, hogy halálának ötvenedik évfordulóján sem beszélhetünk »Tolnai Lajos összegyűjtött művei«-ről, mert műveit mind a mai napig nem gyűjtötték össze. Művei szétszórva hevernek porosodó folyóiratok lapjain, vagy ha életében kötetben is megjelentek, azok úgy elkallódtak, hogy ma már a kutatónak is nehéz hozzáférni egyik-másik kötetéhez.

Pedig megérdemli, hogy műveit olvassák, tőle engesztelhetetlen gyűlöletet, hazaszeretetet tanuljanak a mai dolgozók. Most, hogy halálának ötvenedik évfordulóján Tolnai Lajosról emlékezünk meg, ezt nem azért tesszük, mert ez így illik, hanem hozzá

szeretnénk járulni a körülötte lévő homály eloszlatásához s hogy kijelöljük helyét a haladó hagyományaink között.

Tolnait elég gyakran dicsérték a Horthy-korszakban is, különösen a népiesek táborában, de nem létező érdemeket ruháztak rá, szellemi elődöt akartak belőle faragni. Féja Géza egyenesen Kossuth mellé emeli hasonló elragadtatással ír róla Németh László is. Féja és Németh Tolnából is saját maguk reakciós álláspontját próbálták igazolni, de ez a kísérlet eleve reménytelen volt, az írott szöveg ellenállt. Tolnaiba nem lehetett és nem lehet sem antiszemitizmust, sem harmadik utat belemagyarázni.

Az öregedő Móricz is szeretettel fordul Tolnai felé és lelkesen fedezi fel a XIX. század második felének »legnagyobb magyar regényíró lángelméjét«, noha fiatalabb korában nem szerette Tolnait, mondván, hogy mindenkit megmar. Néhány művét (Szentisváni Kéry család, Nemes vér) átstilizálja és közzéteszi saját lapjában, a Kelet Népeben.

Sem ezek, sem egyéb kísérletek nem vezettek eredményre, Tolnai nem vált népszerű íróvá. A népiesek indokolatlan túlértékelése nem használt az olvasóknak, de nem használt Tolnainak se. Aki úgy közeledik hozzá, mint a legnagyobb magyar regényíróhoz, az menthetetlenül csalódní fog. Vannak érdemei, vannak nemes és ma is követésreméltó tulajdonságai, de nagyok a hibái is. A népiesek — kivéve Erdei Ferencet — csak dicsérték; a hivatalos és divatos irodalomtörténészek vagy hallgatással mellőzték, vagy általánosságokkal intézték el, vagy gyalázták.

Császár Elemér (A magyar regény története 1922) elég részletesen foglalkozik vele, de csak stílárís vonatkozásban lát benne értéket. Szerb Antal lihetetlennek tartja. Várkonyi Nándor (Modern magyar irodalom 1929) a szokványos felfogás képviselője: pesszimista, csak gyűlölet ég benne, távol áll a művészi tárgyilagosságtól, kompozíciói erőszakoltak és egyoldalúak. A kor mocskolódásait lehangosabban Pintér Jenő »tudományos rendszerezése« mondja el: »Csúfodárossága nem egyszer valósággal lelketlen, ötlelessége démoni«. »Az író a sötéten-látás betege, egyoldalúan megveti a legelemibb tárgyilagosságot.« »Magasabbrendű művészi ihletettsége nincs, stílusa sem költői, durvalenkűsége egyenesen bántó.« Így vélekedett a Horthy-korszak egyik főigazgatója és így tanították ezt az iskolákban is, ha ugyan egyáltalán szóltak róla.

Halála felévszázados évfordulóján megkíséreljük összefoglalni Tolnai Lajos munkásságát s rámutatva hibáira is, meggyőződéssel mondhatjuk el, hogy a mi számunkra is van mondanivalója. Félvszáz év távlatából hozzánk is szól az az író, akit Jókai szeretett, aki felé Mikszáth megbecsüléssel fordult s akit Ady Endre és Móricz Zsigmond elődjének tartott.

Az ifjú évek (1837—1860)

A Kisfaludy Társaságban szokás volt az elhúnyt tagokról emlékbeszédet tartani. Tolnai Lajosról halála után másfél évvel Jakab Ödön tartott emlékbeszédet 1903 november 25-én. Az az értékelés, ami itt elhangzott, noha elhibázott, de mégis az első összefoglalása Tolnai pályafutásának. Ennek a beszédnek az elején elég sikerülten, a következő szép természeti képbe olvasztja bele Tolnai életét: »Nyári időben gyakran történik úgy, hogy csodálatos szépen nyílik meg a reggel: az ég boltja körös-körül tiszta; kelet felől derült mosolygással önzönik szét a fény; a virágos mezőkön és a zsendülő vetések dűlőin üde harmatcseppek milliárdja ragyog; mindenfelé boldogan neszel fel az élet; lány cirpelés, zümmögés, csicsérgés tölti be a határt s erdők és ligetek bokraiból édesen csendül ki a madarak üjjongó éneke. A legszebb ígéretekkel kezdődik el a nap. De a tündöklő reggelnek alighogy vége van: nosokára itt-ott máris borulni kezd. Vészjósló fellegek egyre sűrűbben lepik el az eget s a menydörgő magasságban félelmetes villámok cikáznak. Kevés idő telve már üvöltő szélvihar és szakadó zápor következik. Délutánra már csupa sár, szenny a föld s megrongálva búsul a természet. Mire pedig elérkezik az est: az égenfekvő nehéz felhőtornyok mögött majdnem észrevétlen hanyatlik le a nap, mely reggel oly fényesen ragyogva kezdte volt útját.

Ime Tolnai Lajos életének képe.«

Valóban, fényesen fogadják, később tartózkodóvá válnak vele szemben, majd támadják, de ő nem ijed meg a félelmetes magasságokban villódzó villámoktól, hanem még élesebben vág vissza, végül kitessekelik az ismertebb irodalmi lapokból s majdnem elfelejtve éli le életének utolsó évtizedét.

Tolnai életét a saját műveiből lehet összeállítani a leghitelesebben. »Sötét világ« címen megírt regényes életrajza a legfontosabb forrás, noha nem egyedüli, az életéhez. Mikor a Képes Családi Lapok 1894-ben közölni kezdte, ezt a megjegyzést fűzték hozzá: »Lapunk felelős szerkesztője és kiadójának régi óhaját teljesíti Tolnai Lajos azáltal, hogy Sötét Világ címen megkezdé eme fölöttébb tartalmasnak ígérkező cikksorozatát, mely míg egyrészt érdekes és mondhatni új világitásba fogja helyezni irodalmi és társadalmi életünknek egyik legfontosabb korszakát, addig másfelől kezünkbe fogja adni a kulcsot Tolnai Lajos tartalmas és — mondhatni — a magyar irodalomban páratlanul álló egyéniségének a megismeréséhez.« A jegyzetírónak igaza volt, mert a Sötét Világ gyakran magyarázza meg az író egyes műveit, kortársaihoz való viszonyát és megismertet bennünket nem mindennapi életével. A későbbi életrajzírók is ezt használták elsősleges forrásul és a Sötét Világ kivonatol ismertetését közreadták, mint Tolnai életrajzát. (Förhécz József: Tolnai Lajos élete 1933.)

A Sötét Világ mellett a »Jobb ügy«, a »Frakk« is értékes adalékokat ad életéhez, de alig van regénye, amelyikbe ne írna valamit önmagáról is. Gyakran beleszó az elbeszéléseibe is önéletrajzi momentumokat.

Tolnai Lajos 1837 január 31-én született Györkönyben és 1902 március 19-én halt meg Budapesten. Élete a magyar kapitalizmus kialakulásának és fejlődésének, valamint a feudalizmus utóéletének a korát iveli át. Eredeti nevén Kis és Nagypirithy Hagymássy Lajosnak hívták; a Tolnai nevet ő választotta magának 1860-ban és mindvégig ezt használta írói névként. A régi nemesi név eldobása már valamelyes szakítás volt a nemesi ősökre büszke felfogással is. Soha nem dicsekedett a »kutyabőrrel«, noha lett volna rá módja, hiszen ősi nemesi családból származott. A családfájukat 1210-ig tudták visszavezetni. A család Erdélyben lakott és itt magas hivatalokat viseltek. Egy hercegprímás is akadt a családban s Hagymássy lány volt Bocskay István erdélyi fejedelem felesége is.

A reformáció idején kerülnek Magyarországra s ekkor lesznek reformátusokká is. Magyarországon aztán vándorolnak Somogy, Zala, Veszprém, Fehér megyékben és végül Tolnában telepednek meg. A főnemesi nagybirtok közben ebek harmincadjára került s Tolnai apjának már semmije sem volt egy falusi jegyzői álláson kívül. Apjának első felesége korán meghalt és az apa újból megnősült. Második feleségétől, a Dunaszentgyörgyről származó, nemesi őseire büszke, úrhatnám vonásokkal terhelt Kolozsváry Juliannától született Lajos. Szüleiéről gyakran emlékezik meg írásaiban, apjáról mindig kedvesen, de anyjával kapcsolatban ritkán van vonzó szava. Hasonlóképpen utasítja el magától öccsének, Károlynak a gögjét és felfuvalkodottságát is. Az anyjával és öccsével szemben apja volt rá hatással, akinek lobbanékony természete, nyakassága, szókimondó, egyenes jelleme tetszett a még gyerek Lajosnak. Apja különben művelt ember volt, teológiát és jogot végzett.

Még kisgyermek a későbbi író, amikor Györkönyből Váraljára költöznek, mert az apja ott lett jegyző. Erről a Polgármester Úr című regényében is inezemlékezik. Váralján azonban nem maradnak sokáig, mert apja sehoggy sem tudott összeférni Bonyhády Gyula főispánnal, a későbbi félelmetes Bach-huszárral. Egy alkalommal az utcán megpofozta a főispánt s ennek következtében elveszti az állását. A kényelmes jegyzőlakból egy paraszt családdhoz költöznek. Ennél a parasztcsaládnál a 80 éves Rémesné mesél Lajosnak népmeséket, mondákat és rémtörténeteket. Itt hall először Szabó Gáborról is, akit azután több regényében szerepeltet.

Kis idő múlva visszaköltöznek Györkönybe. Lajos ekkor 8 éves. Itt hiába kopogtatnak régi barátai ajtaján, mert azok nem segítenek a nyakas kurucokon. Rettenetes nyomorban élnek. Eladják minden eladható ruhájukat, bútorukat, hogy éhen ne veszzenek. A család nyomorára jellemző, hogy Lajos az öccsével együtt kilopja a mások kutyái elől a korpakenyeret és jóízűen elfogyasztják. Lakásuk is nyomorúságos. Egy elhagyott kastélyban laknak, ahol seregestől rajzanak az egerek, de még a patkányok is.

Anyja, túltéve önmagán, mos, varr, hogy legyen miből élniök. A családban felfigyelnek a tehetséges Lajosra s a pécsi püspökhöz akarják adni tanulni, de ebből a tervből semmi nem lesz. Lajos otthon marad s mint életrajzában írja: »Jártam a szegény fiúkkal az erdőre, és hordtam haza a nagy köteg száraz ágat a fejemen, majd a zsák búzafejeket a tarlóról és az összeböngészett tököket szüret után az elhagyott szákról.«

A szabadságharc idején még gyerek, 12 éves, de ifjúi virgoncsággal menni akar a csatába apjával együtt, aki résztvett az ozorai csatában, mint népfelkelő. Későbbi visszaemlékezéseiben és regényeiben is mindig elragadtatással beszél 48-ról, Petőfiről a nemzet rövid időre kivívott szabadságáról. Ebben az időben már Gyönkön laknak. Itt gimnázium is van. Ide jár Tolnai is. Kosztos diákokat tartanak s abból tengetik életüket. Az apja elcsapatása után már nem jut többé álláshoz, állandóan betegeskedik és kisvártatva meg is hal.

Gyönkön ahol tanulni kezd, szorgalmas, jó tanuló. Szereti a tanárait, különösen Filó Lajost s az is kedveli a tehetséges, törekvő fiatalembert. Hogy édesanyja gondjain könnyítsen, az iskolai tanulás mellett hajnyírással és könyvkötéssel foglalkozik s az iskolában könyvtárosi megbízatást vállal. Régi, kisebb jelentőségű olvasmányai után szomjasan veti rá magát a könyvekre. Olvas mindent, ami a kezébe kerül, de ekkoriban leginkább Garay balladái és a két Kisfaludy írásai tetszenek neki. Társai között nem népszerű diák, eléggé zárkózott természetű, de ellenségei sincsenek. Filó Lajos, aki látja Tolnaiban a kibontakozó tehetséget, rábeszéli anyját, hogy küldje a fiút Nagykőrösre, az akkor jóhírű gimnáziumba. Filó ajánlásával a kezében és Filó ruhájában el is megy.

A nagykőrösi évek mély nyomokat hagytak a lelkében. Nem is csoda, hiszen ott tanított Arany János is, aki mint tanár szigorú, rendtartó, jó pedagógus volt. Arany volt az iskola büszkesége, diákjai szerették és becsületbéli kötelességnek tartották elkészülni minden órájára. Tolnai közvetlen kapcsolatba is került vele, mert Arany őt kérte meg verseinek a lemásolására. Arany verseit másolva a saját kísérleteit is bátorodott megmutatni neki, de nem ért el vele különösebb sikert. A tanári karban Arany mellett ott tanított Szász Károly, Salamon Ferenc, Ács Zsigmond, Szilágyi Sándor, Mentovich Ferenc, hogy csak az ismertebbeket említsük meg. Ettől a tanári kartól tanulhatott, aki akart tanulni s Tolnai itt is a jók közé tartozott. Bizonyítványai általában kitűnőek voltak.

A Bach-kor nyomasztó hatása nem kerülte el Nagykőröst sem, de ez nem akadályozta meg a gazdagabb diákokat, hogy mulatozással, dorbézolással töltsék a szabad idejüket. Tolnai nem vett részt ezekben a dorbézolásokban. Nemcsak azért, mert nem volt rá pénze, hanem azért sem, mert semmi kedvet és hajlandóságot nem érzett az ilyen életmód iránt. A szegény diákok életét élte, akik akkoriban azzal szereztek maguknak valami kis jövedelmet, hogy kórust alakítottak és temetésekre jártak énekelni.

A kórus mellett magántanítókodott is. Az első tanítványai borzalmas gyerekek voltak a szüleikkel egyetemben. Tolnai tanulásra akarta szorítani a fiút, de az anyja úgy vélekedett, hogy »csak bogarássza ki magát« fiatalkorában, legalább később rendes ember lesz belőle. Ezt a tanítványát csakhamar otthagya és a Huszár gyerekekhez kerül. Őt gyerekekkel kellett vesződnie egyszerre. Mégis örült ennek, mert a nevelősködésért olyan ellátást kapott, amilyenről eddig álmodni sem mert. Nevelősködésével kapcsolatosak első »irodalmi« kísérletei is. A gyermeknek szerették a meséket és Tolnai mesélt nekik végeláthatatlanul. Mikor kifogyott az igazi mesékből, akkor magaköltötte történeteket mondott nekik és figyelte a hatását. A Huszár gyerekeknek olvasta fel első, Arany stílusában írt balladáit is. Ezeket még maga is csak kísérleteknek tekintette és nem is gondolt a közlésükre. A nagykőrösi élete a tanulásból, az éneklésből és a nevelősködésből tevődött össze. Megismerkedik — Arany segítségével — a kortárs írók műveivel. Kicsiket és nagyokat, Lisznait és Tompát, Petőfit és Lévyt egyaránt olvassa. Vonzódik Petőfihez, de kiforrott ítélete még egyikről sincs.

A nagykőrösi iskolában, akárcsak másutt, irodalmi kör is működött. Tolnai bekapcsolódik az önképzőkörök életébe és az önképzőköri »Hajnal« és »Szivárvány« című lapokba verseket ír »Lucián« álnév alatt. Ezekről a versekről írja a Sötét Világban: »Nem voltam ugyan népszerű, de a versírás betegsége lelkemben eltörülhetetlen nyomokat

hagyott. Egyfelől, hogy majd egy évig Arany verseit másoltam, másfelől, hogy egy szép varróleány, az öreg papné unokája, mint verseimbe íram: »elrabolta szívemet« — hát nem tudtam többé lemondani a versírásról.« Egy másik helyén az életrajznak azt jegyzi meg, hogy »a másolás és a szegénység, a részvét és a nyomor ütöttek poétává.«

Tízennyolc éves korában befejezte a középiskolát és anyja unszólására papi pályára szánta el magát, bár nem volt hozzá semmi kedve és nem is hozott számára ez a pálya semmi örömet. »Engedelmeskedtem, — de hajlam, érzés nem vitt erre a szép és rettenetes pályára.« Az Üllői-úti papi szemináriumba kerül Budapestre. Itt is találkozik írőkkel, Thaly Kálmánnal és másokkal. Ebben az időben ismerkedik meg személyesen is a 60-as évek íróival és nagyrészt ezekről, ekkori ismerőseiről írja később a »Hatvanas évek irodalmi élete« című tanulmányát. A református papi szeminárium vezetői közül megemlékezéseiben és a »Dániel paplesz« című regényében is, Török Pálra emlékezett vissza megbecsüléssel, aki — Tolnai szerint — mindenben segítette a szegény diákok előrehaladását.

A papi szeminárium végzése közben is ír verseket. Ezeket elviszi Nagykörsőre Aranyhoz és fáj neki, hogy a példaképnek tekintett mester nem lelkesedik a tanítvány verseiért. Visszamegy Pestre és Arany biztatására nyelveket tanul. Latinul, görögül tudott olvasni, ezt később tanította is. Angol, olasz, francia lapokat járat csekély keresetéből. Eredetiben olvassa Goethét, Byront, Berangert, Tassót, Cervantest. Életének egy későbbi szakaszában különösen az olaszokért, Petrarcaért, Tassóért, Ariostóért, Dantéért rajongott. Műveiben is felfedezhető, maradandóbb hatást azonban az oroszok és az angol realisták gyakorolnak rá, jóllehet az oroszokat részint magyar, részint német fordításokon keresztül ismeri meg és nem eredetiben. Fiatalkorában le akarta fordítani Cervantes Don Quijotéját is, de ebben egyik kortársa megelőzte.

Elmúlt 22 éves, amikor 1860-ban, egy pillanatra enged a császári önkény s kiadja az októberi diplomát. Az ország fellelegzik és jót remél — indokolatlanul. Ekkor fejezi be tanulmányait. Természetesen csak az iskolai tanulmányokat fejezte be, mert tanulni szenvedélyesen szeretett egész életén keresztül.

Tanulmányai végén egy futó szerelmi bánat is érte: kedvesét elcsábította tőle egy vándor gitáros. Ha más nem is, de néhány korai vers őrzi ennek az emlékét. Az egyik versben a szeretet és gyűlölet, az »Odi et amo« hangulata váltakozik a hűtlenné vált kedveshez címezve. Fájlalja az elvesztését, kesereg, szomorkodik s a harag is fellobban egy-egy pillanatra:

Nyomorult leány, te! Fuss, fuss, amig lehet,
Míg rád nem szakadnak a haragos egek —
Ne menj! Borulj ide, egykori angyalom,
Had sírjam ki lelkem, had zokogjam agyon.

Ez az első, általunk is ismert emléke költői próbálkozásainak s ezért érdemes megnézni a különben érdektelen költeményt.

Az író elindul (1860—1868)

Eddig csak magának írt, most már arra is gondolt, hogy közzé kellene tenni a verseit. Még fülébe cseng Arany elmarasztaló véleménye, de azért szerencsét próbál. Páhk Alberthez, Szelesteyhez, Vachot Imréhez elküld néhány költeményt, de azok szóra sem méltatják az ismeretlen fiatalembert. Jobbat gondolt, felöltözött sujtásos díszmagyarba s mint egy akkori képviselő, beállított Tóth Kálmánhoz, aki a »Hölgyfutár«-t szerkesztette. Nem lehet tudni, hogy a vers tetszett-e meg, vagy a ruha, de tény az, hogy a »Heródes« című ballada megjelent a »Hölgyfutár« 1860 október 23. számának legelső oldalán. Barátai, ismerősei nem tudták, hogy a vers alá írt Tolnai név alatt Hagymássy Lajos rejtőzik és szemébe dicsérik az újonnan jelentkezett költői tehetséget. Ő egyelőre titokban örül a dicséreteknek s csak később fedi fel az azonosságot Hagymássy és Tolnai között.

Az első ballada megjelenése után állandó munkatársa lesz a Hölgyfutárnak s Arany lapja, a Koszorú és a Figyelő is közli verseit. Rendszeresen ír a Vasárnapi Újságra

is és szerkeszti az Ország Tükre színházi rovatát. A színházi rovat vezetésével kapcsolatban ismerkedik meg Jókai Mórral. Egy alkalommal elmarasztaló véleményt írt Laborfalvi Rózáról, Jókai feleségéről s ennek kapcsán Jókai magához hívta. Viharos körülmények között találkoznak először, a későbbiek során sem jutnak gyakori kapcsolatba, írói magatartásuk, felfogásuk is eltérő, mégis kölcsönösen szeretik egymást.

Közben befejezte tanulmányait. Egy évig káplán Török Pál mellett, majd a Gönczy-féle református gimnáziumba kerül tanárnak, ahol magyar irodalomra, görögre és latinra oktatja a gyerekeket. Az oktatásban nemes szándékok, nagy tervek vezetik a fiatal és jólképzett tanárt s fáj a lelkének, hogy tanártársai nagyrészt nem lobog az a tűz, ami őt lelkesíti. Gönczy és még néhányan többre tartják a hasznot, mint a nevelést. Nevelési módszerük elsorangú tényezője a pálcá. Tolnai kezdettől fogva helyteleníti a feudális módszerekkel történő, anyagiasságon nyugvó nevelést, de magába fojtja kitörni készülő indulatait s a költészethez menekül.

1865-ben megjelenik első verseskötete, amit »A tisztelete jeléül« Arany Jánosnak ajánl. A kötetek dedikálása egész életében jellemzője marad. Eötvös Józsefnek ajánlja első elbeszélés-gyűjteményét. Akiket szeretett, akik iránt tiszteletet érzett, annak dedikálja műveit, akkor is ha azok nem országosan ismert és tisztelt egyéniségek. Így kerül művei élére Királyi Pál író és közeleti férfit, vagy Mérő János fővárosi magasállású tisztviselő, aki minden ellenszolgáltatás nélkül házat épített Tolnai számára a Tisztviselőtelepen a 80-as évek végén.

Nagy dolog egy fiatal író életében, amikor először lép a nagyközönség elé egy igényesebbnek szánt gyűjteménnyel. Örült Tolnai is, hogy a folyóiratok után önálló kötetben is olvashatják költeményeit. Különösen az lepte meg, hogy a kritika a legnagyobb elismeréssel ír verseiről. Még a szigorúságáról ismert Erdélyi János is beállt a dicsérők sorába s önálló írói egyéniséget, eredetiséget fedez fel benne.

Az eredetiség nagy szó egy kezdő írónál és nem egészen illett rá Tolnaira sem. A hatvanas években minden fiatal és idős költő két óriásnak a szárnyai alatt verselget. Mindenki Petőfit vagy Aranyt utánozta, de ez az utánzás nem sok eredménnyel járt. A Petőfi-epigonoknak »követetlenkedő népieskedésük, vidékiesen cifrázkodó nyelvük, képtelenkedő hasonlat és képhajhászatuk, nem egyszer nyegle hangjuk, magyarkodó nyersségük mind mind Petőfi-utánzásból fakadt, de Petőfi természetessége, őszintesége, ereje és kedvessége nélkül« — írja róluk Jakab Ödön. (A Kisfaludy Társaság Évkönyve 1904 161. p.) A Petőfieskedő Lisznyai, Szelestey, Spetyko, Csermelyi, Zalar és a sokban Arany hatását mutató Szász Károly, Székely József, Nyilas Samu, Tóth Kálmán mellett Tolnai nem egy volt az epigonok közül, hanem egyéni utat kereső, de még a nagy példaképek hatásától egészen meg nem szabadult költő jelentkezett benne.

Az 1865-ben megjelent kötet az addig írott verseinek a javát gyűjti össze. Érdekes hogy a Hölgyfutárban és másutt megjelent versek közül legalább 25—30 vers kimaradt, míg Arany Koszorújából minden vers belekerült a gyűjteménybe. Ez arra mutat, hogy az Aranyhoz küldött verseket alaposabban válogatta meg már eredetileg is, félve a szigorú elbírálástól.

A kötetben nyomát sem találjuk semmiféle kronológiai sorrendnek, de műfaj szerinti beosztásnak sem. Későbbi esztétikai cikkeiben Tolnai maga is megrója a kiadókat, hogy nem időrendben közlik a verseket, de ebben a kötetben még az ő verseinél is azt tapasztaljuk, hogy az 1863-ból való »Halász legény« megelőzi az 1858-ban írt »Régi szerető«-t. A versek kronológiáját csupán a folyóiratban is megjelentek esetében lehet megállapítani. A kötet összeállításában valamilyen változatossági szempont vezethette, mert ritka jelenség, hogy két azonos témájú vers következne egymás után.

A kötet legnagyobb értékét kétségkívül a balladák képviselik. Azok, akik írtak Tolnai verseiről (Tompa József: A magyar ballada története 1909 Kolozsvár, Elek Oszkár: Tolnai Lajos balladái 1917, Bíró János: Tolnai Lajos élete és művei 1933) egyaránt ezt emelik ki, noha az értékelésük sokban különbözik és több esetben tévesek is.

A balladákon félreismerhetetlen az Arany hatás, de ez nem volt olyan szolgai másolás, ahogyan ezt egyesek feltűntették. Legtöbbször témaátvételtől van szó, de a kidolgozás, a súlypontok megjelölése, a ballada formája elüt egymástól. Ilyen témaátvételtől van szó Tolnai »Az ördög menyasszonya«, »Az apa« és a »Holt vitéz« esetében

ahol a forrás Arany János »Ágnes asszony«, »Az árva fiú« és a »Bor vitéz« című művei. Tolnai nagyon jól ismerte Arany balladáit s hiba-e, ha a ballada máig is a legnagyobb magyar képviselőjétől tanult? Az, amit ő átvett és tanult Aranytól, nem szolgai másolás, hanem Arany értékes tulajdonságainak önálló felhasználása. Tolnaira éppen úgy jellemző, mint mesterére az erős drámaiság; a tömörségre való törekvés, ami néha már-már sejtelmességgé fokozódik; a folklórelemeinek a beleszövése a balladába, a lelkiismereti kérdések előtérbenyomulása a balladák egyrészénél stb. Ilyen értelmezésben nem is hibája, hanem érdeme, hogy tanult Aranytól — márpedig ez a reális értékelés. Míg az epigonok serege szolgai módon másolta a nagy példaképet, ő megpróbálta elég sikeresen követni az Arany taposta utat.

Balladáiban versszakonkénti, vagy soronkénti megfeleléseket nem is nagyon lehet találni. Egyetlen ilyen példa lehet egyik fiatalkori életképszerű románca, a »Csöszház«. A »Csöszház«-ban szembeötlenek az ilyen sorok:

»Megrázza az anyja, nagyokat vet rajta,
Szinte megugrik a szundikáló macska.«

Lehetetlen, hogy eszünkbe ne jussanak Arany »Családi Kör«-ének megfelelő sorai. Fokozza ezt az érzésünket az is, hogy formájában, ütemében is Arany felező tizenkettőseit utánozza.

Elvétele azonban az is megtörténik, hogy Tolnai előbb dolgozott fel egy-egy, a nép ajkán is közszájon forgó témát, mint Arany. Így például a »Lengyel Józsi« című ballada ugyanazt a témát dolgozza fel 1863-ban, amit Arany feldolgozott szép balladájában, a »Tengeri hántás«-ban 1877-ben. Az is megtörténik, hogy egy-egy formai, művészi eszköz előbb tűnik fel Tolnainál, mint Aranyánál. Így a »Tengeri hántás«-nak az a sajátossága, hogy a tulajdonképpeni történetet a kukoricafosztók mesélik el egymásnak, már Tolnainál korábban feltűnik, csak éppen nem kukoricafosztás fogja közre a történetet, hanem a lányok mesélik egymásnak a kenderáztatóban. Ezt Tolnai »Mostoha lány« című balladájában találjuk meg.

Tolnainak nem egyedül Arany lebegett a szeme előtt. Ismerte mindenk előtt a legfontosabb forrást, a magyar népballadákat és népmeséket, de ismerte a hazai ballada-irodalmat is s már jóval Arany előtt Garay balladái tetszettek neki. Ezeken kívül bőséges és széleskörű tájékozottsággal rendelkezett a világirodalom balladái között is. Legjobb bizonyítéka ennek, hogy számos balladát fordított le magyarra. »Ballada« címen angolból, Tennyson: Testvérek és Longfellow: Excelsior szintén angolból fordította. Jól ismerte a híres skót balladákat, de ismerte a svéd (Kis Karin), a dán (Az édesanya) és a német (Lenau: Három lovag) balladákat is. A dánból fordított »Édesanya« azért is érdekes, mert Gyulai Pál ismert költeménye: »Éji látogatás« szinte szószertint ebből meríti mondanivalóját. Ezekben a fordításokban nem törekedett szószertinti hűségre, hanem érzelmileg és formailag igyekszik visszaadni az eredetit.

Balladáinak nagyrésze valamilyen népi történetet dolgoz fel. Sok balladájának az alapja népi történet lehet. Így az »Éji út« című balladájának a népi megfelelője a palócoktól származó »Halál völgyény« (Papp Gyula: Palóc népköltmények 94—101.p.)

A folklóre legteljesebben van jelen az 1862-ben írt és a Vasárnapi Ujságban közzétett »Bakaraszi javasasszony«-ban. Szinte minden mozzanata új motívumát viszi bele a balladába a nép babonás képzetének:

Húron-búron Bakaraszton
Éldegél egy javasasszony.
Ördög véste, vájta, fúrta
Kígyófészkes sövénylyukba.

Ide mennek különböző kérdésekkel és kérésekkel Jeges Erzse, Fehér Jutka és Kincses Sári, hogy a vén banya segítsen rajtuk. Az egésznek az összhatása olyan, mintha egy kísérteties népmesét hallanánk, de nagyon komoly tanulság szűrődik le a balladából.

Jeges Erzse és Fehér Jutka kérését nem teljesíti a banya, akinek az a feladata, hogy lélekkel szállítson az ördögnek. Ez a két nő gonosz, szívtelen és erkölcstelen. Éppen

ezért nemhogy kérésüket nem teljesíti, hanem szép mellüket szűgygyé változtatja egyetlen csókjával s egész éjjel barangolnak, hogy ők is újabb lelkeket fogjanak a pokolnak. Az eddigiekben legfeljebb az elvarázsolás népi motívuma vonja magára a figyelmet, de még semmi nem történt, ami jelentősebb lenne. Mindez csak előkészítés Kincses Sári történetéhez. Kincses Sári jólelkű, becsületes, rendes menyecske, akit nem tudni miért, elhagyott a kedvese. Odamegy ő is a banyához, hogy segítsen rajta. A banya először őt is az ördög kezére akarja játszani, de meghatja Sári becsületessége és hókusz-pókuszainak a hatására Kincses Sári szeretője visszatér. Ebben van a legszebb tanulsága a balladának; akárcsak a népmesékben, a jónak győznie kell a gonosz fölött. Tolnai balladája kísérteties-babonás keretében is arra tanít, hogy az igazság úrrá lesz, míg a rosszak meglakolnak.

A részletek hihetetlenek, de a végső tanulsága nagyon szép. Amikor ilyen és hasonló népi történetek keletkeztek, a nép még a részleteket is hitte, de ma már csak emlékeiben él:

»Látod-e, hogy hörög, fúj rád,
Felemeli véres újját.«
Fehér Jutka vére meghűl:
Nem látja, de hiszi szentül.

Az idézett példa különben arra is jó, hogy érzékeltesse: Tolnai következetesen betartja nyolcasainak metszeteit s az esetek többségében a metszet szöveg után következik. Formai igényessége még ma is példamutató lehet. Az egész ballada babonás keretén belül szinte tolakodnak a népi hiedelmeken alapuló szólás-mondások, fordulatok, kifejezések és hasonlatok. Olyan az egész, mintha nem akart volna több balladát írni és ebbe az egybe a népi képzelet és gondolkodásmód minden mozzanatát bele akarná sűríteni:

»Zsidó rétvén a vak éren« vagy
»Minden istenadta éjjel,
Három lidérc szakgat széjjel« vagy
»Jön az ördög, itt az éjfél« és még egy
»Egész éjjel csatangolnak
Lelket fogni a pokolnak —
S a harmadik kakasszóra,
Lerogynak a folyósóra.«

A példákat még ebből az egyetlen balladából, a »Bakaraszti javasasszony«-ból lehetne sokasítani tetszés szerint. A »kigyómarja«, a »kisbogárka« mint gyógyítóeszköz, a javasasszony, a jellegzetesen népmeséi nevek (Jeges Erzse, Fehér Jutka, Kincses Sári) mind mind a folklóret idézik, s ez azért is fontos, mert tudjuk, hogy ez Tolnaimál nem könyv-élményeken alapul, hanem legtöbbjüket a parasztoktól hallotta.

A ballada 37 versszakos, szokatlanul hosszú, mégsem érezzük elnyújtottnak, mert minden részletére szükség van az összkép és a végső tanulság kifejezésére.

Figyelemre méltóak a ballada asszonáncái is. Tiszta rím ritkán, akkor is véletlenül fordul elő, de az asszonáncái hibátlanok. Általában kétszótagos asszonáncokat használ, de vannak három-, sőt négyzótagos asszonáncái is: »kerüli — nem üli«, »bakaraszton — javasasszony«. Szerencsésen, egyes rímelt személyneveket is közzszókkal: »Jutka — lyukba«, »Erzse — erre«. Az utóbbiban az is érdekes, hogy a teljes összecsengés kedvéért az »Örzsét« »Erzsére« változtatta, jöllehet Arany János (Valami az asszonánról) megengedhetőnek tartotta az »ő« és nyílt »e« rímeltetését. Tudatosan kerüli az azonos ragokkal, képzőkkel és jelekkel való rímeltetést, de ha él vele, ezt is művészi módon használja fel a gondolat elmélyítésére:

Szeretőmet, angyalomat,
Aranyomat, galambomat,
A mátkámat, életemet,
Egyetlenegy mindenemet.

Itt 8 szó közül 7 tárgyestben áll, de eszünkbe se jut egyhangúságról panaszkodni, mert itt az azonos jelekkel történő rimeltetés nem tehetetlenség következménye, hanem eszköz Kincses Sári mély szerelmének a kifejezésére. Az ismétlődő nyelvtani azonosságok annyira belevésődnek képzeletünkbe, hogy ez már lélektanilag is előkészít arra, hogy elhíhetőtve tegye számunkra: a pokolnak lelkeket szállító banya szíve is megesis Kincses Sári mély szerelmén s visszaadja neki kedvesét. Így válik ez a költői eszköz is a központi gondolat — a jószág győzelme a rossz felett — alátámasztójává.

Szívesen él Tolnai a gondolat elmélyítésének egyéb, a népballadákából is ismert eszközeivel, például a gondolat- és szóismétléssel:

Ólom, ólom, kipp-kopp, kipp-kopp,
Hallod-e, hogy mit mond, mit mond ?

Gyakoriak az alliterációk is:

Berreg az üst, csitteg, csattog.
Lobog a láng, pitteg, pattog.
Javasasszony ümmög, mormog

Az alliteráció mindenütt asszonánciákkal párosul; érdekes, hogy a harmadik sorban szóbelseji alliteráció fordul elő s ezzel teszi változatosabbá az egymás után következő alliterációkat.

És mindez egyetlen balladában. Mi is úgy tettünk, mint az az állatorvosokat tanító professor, aki felrajzolt egy szarvasmarhát és rárajzolta az összes betegségeket. Egyetlen balladába sűrítettük bele — mivel benne is volt — a balladáinak összességére is jellemző formai sajátosságokat.

Néhány balladában feltűnik az osztályellentét ábrázolása is, bár nem olyan vaslogikával végigvitt következetességgel, mint pl. a »Kádár Katá«-ban. A »Virág Lidi« szóaltatja meg legélesebben a szegény asszony elkeseredését a nagy úr ellen. A gróf elcsábította Virág Lidit s ez az eset az örütségbe kergeti a szerencsétlen asszonyt. Valóságos átokorkán hagyja el az asszony száját:

Föld kiszórja csontod, ég kihányja lelked,
Sehol nyugodalmad soha föl ne leljed,
Mint veszett kutyától
Mindenki remegjen —
Mért hogy megcsúfoltál — engem meggyaláztál.

Az osztályellentét nyilvánvaló jelenléte mellett kitűnő a balladában az örütség ábrázolása is:

Nem vagyok én kincsem,
Akárki mit higgyen, —
Hogy megbomlott volnék — nem én bizony isten !

Az örültnek a tiltakozása az örütség ellen a betegség egyik legbiztosabb jele szokott lenni s Tolnai röviden, a legmegfelelőbb szavakat használva írja le ezt a megfigyelését. Ebben a vonatkozásban is rokon Arannyal.

Szinte bántó és felesleges a ballada utolsó, paposkodó szakasza, ahol nem a költő, hanem a pap szólal meg és kioktatja Virág Lidit, hogy majd az isten enyhülést ad fájaldalmára. Ha ezt elhagyja belőle, a ballada drámaisága is sokat nyert volna.

Néhány utalást találunk az osztálynyomásra a »Nóta a Fakó Péter fiáról«-ban is, ahol a főbíró és az igazságtalanul kivégzett szegény legényt állítja szembe. Hasonló hírokat penget a »Szomorú történet«-ben is.

Az említettek mellett a »Szegény vándorló legényről«, »Fehér Sándor«, »A hű feleség«, »Lengyel Józsi« is jó balladák. Formailag is bravúros a »Szegény házmester«, mely a témáját a nagyvárosi életből veszi és kedves, vidám hangjával megszeretteti magát velünk.

Már kortársai azt mondták róla, hogy Arany után ő a legjobb balladairónk és minden bizonnyal igazuk volt. Tolnai jó balladairó s egyéb költeményeit is sokkal többre kell értékelni, mint eddig történt.

A balladái után legjobban sikerült megütnie a népi hangot kevés számú népdalában. A »Dal«, »Népdalok I., II., III.« igénytelenek, de jó érzékkel megírt népdalok. A kötetben már nem jelent meg, a következő évben írta az »Esik eső« c. népdalát, amelyik születhetett volna a nép ajkán is :

»Esik eső, de szép eső, de szép nap —
Hű szeretőt de nem minden legény kap ;
De nem minden virág jut oly kezekre —
Aki aztat igaz szívvel szeresse«.

Igaz hogy ezek Petőfi után nem jelentenek túl sokat, de nem is kell miatta szégyenkeznie Tolnainak.

Viszonylag részletesen foglalkoztunk népi balladáival és népdalaival. Erre azért volt szükség, mert ez nagyon fontos későbbi magatartásának megítéléséhez is. Ez a nem hivatalos, hanem élményeken alapuló paraszti jellegű és a népi-paraszti formákat felhasználó költészet azt bizonyítja, hogy alapvető élménye Tolnainak a falu élete. Megszerette ezeket az embereket, becsülte őket. Ahogy becsülte az egyszerű embereket, annyira tudta gyűlölni a kizsákmányoló osztályokat. Ez a nép iránti vonzalma megmarad később is s ennek szellemében írja paraszti témájú elbeszéléseit. Nagy hiánya azonban, mint látni fogjuk, hogy a néphez való vonzódását és a felső rétegek elleni gyűlöletét soha nem tudta olyan erővel megszólaltatni egy művön belül, ahogyan ez megvan egymás mellett.

Visszatérve költeményeire, szólni kell még szerelmes verseiről is. A kötet 91 verse közül szép számmal vannak ilyenek. Ezek túlnyomó többségét feleségéhez, Sugár Fánihoz írta, akit egy margitszigeti sétán ismert meg s hosszú ismeretség után a kötet megjelenésének évében (1865) vett feleségül. Szerelmi lírájában a jobbakközé tartoznak »A kis zsebkendőőröl«, »Egy éve még« és több más is. Összességüket tekintve azonban nem emelkednek ki a 60-as években szokványossá vált szerelmi líra köréből. Százszor megénekelt témákat dolgoz fel s ez még nem volna baj, de a hiba ott kezdődik, hogy nagyon kevés bennük az eredetiség, sok az elcsépelet fordulat és ötlet. Több versén Petőfi hatását érezzük, de Petőfi lelkesítő kedvessége nélkül (Itt vagy, itt vagy).

Ezekben a versekben a verselés is sokszor dőcögössé, csinaltá válik. »Hogy mint szeretlek én«-ben ilyen sorokat találunk :

Zászló, dob, paripa lobog, ropog-dobog —
Mikor mind eljő ez a háborús dolog.

A kínfrmek, a ritmus miatt erőszakosan megrövidített vagy megnyújtott szók sem idegenek egyes verseitől. A fentebbi vers monotoniját az idézett példához hasonló sorok kívül az is fokozza, hogy 14 sort kezd egymásután a »mikor« szócskával.

Ritka jelenség, de előfordul néhány pesszimista vers is. Pl. »Mi az ember«, »Leteszlek már«. Az utóbbiban azt igéri, hogy nem ír több verset, de ez csak múló gondolat, talán nem is egészen őszinte. A valóságban élete végéig írt verseket. A tartalma ezeknek a verseknek erősen megváltozott. A 80-as években írott versei ugyanazokat a témákat ölelik fel ugyanazzal a szemlélettel, amit a regényeiben is megírt. Ezeknek a későbbi verseknek formája is eltér a népi formától s műköltőivé lesz.

Érdekes, hogy itt még találunk néhány humoros költeményt is. Ez azért jelentős, mert a humor később ritka jelenség lesz Tolnainál. Legfeljebb kivételképpen fordul elő egy-két vidám elbeszélés vagy rajz. A »Költemények« című kötetében az »Agglegény elmékedései«, de különösen a »Nem hagylok el« kitűnő versek a maguk nemében. Ez utóbbiban kissé Heinére emlékeztető hidegzuhannyal keverve az a nagyszerű, hogy olyan képzeteket kelt az olvasóban, mintha a kedveséről, hő szerelméről volna szó s csak a végén derül ki, hogy az egész szerelmi óda nem egy kislányhoz, hanem a pipához szól.

Néhány versében saját keserűségét, nélkülözését szóalaltatja meg. Gyermekemlékeit idézi a »Dunaparton«, »Falun« megkapó soraiban, édesanyjára emlékszik vissza az »Alvégi kőháznál« c. költeményében.

A legnagyobb hiányosság, ami a kötet olvasásakor feltűnik, a hazafias lírának szinte teljes hiánya. Ennek nehezen lehet elfogadható magyarázatát adni, mert ha még nem is érte el Tolnai világnézeti kiforrottságát, nem voltak és nem lehettek idegenek tőle a haza problémái. Talán a Schmerling-korszaknak erősen ható nyomása készítette arra, hogy ne adjon kifejezést hazafias érzelmeinek. Ez ha magyarázat is, de nem kielégítő. Tény az, hogy hazafias lírai vers nincs a kötetben. Egy töredékben maradt elbeszélő költemény őrzi annak emlékét, hogy foglalkoztatta az a téma, ami minden idők magyar költőjének legnemesebb témája volt. A »Földönfutó« elkészült része egy véget nem érő átok a hazaárulóra. Mit hozott volna ki ebből a szépen induló költeményből, nem lehet tudni.

Azt látszik igazolni egy fordítása is, hogy az osztrák elnyomás akasztotta meg hazafias lírájának kifejlődését. Ha közvetlenül, a saját szavaival nem, legalább fordításokon keresztül fejte ki véleményét az önkénnyel szemben. Így tett Arany is, aki az októberi diploma körüli időben fordításokon keresztül szólalt meg a zsarnokság ellen. A szóban forgó fordítása Tolnainak Smolett: »Skót-ország siralma«. A skótoknak, Caledóniának a siralma erősen érezteti, hogy ez a magyarok siralma is. A »hadverő fiak«, akik szülőföldjükön estek el, a szabadságharcot juttatja eszünkbe. A kesergő árvák, az elnyomott nemzet mi vagyunk s nemcsak a skótokról szól a mese. A vers sorai néha elcsüggedést, néha buzdítást sugároznak felénk. Legjobb helyein így énekel:

Kétségbe esve, összetörve vagy,
Kemény igában görnyed vasnyakad;
Kívél nem bírt az ellen fegyvere:
Polgári harcok dühe verte le.

Egy másik helyen:

Óh, míg eremben forró vér buzog,
Amíg visszaemlékezni tudok,
Amíg egyet doboghat kebelem:
Sorsod hazám, soha nem feledem.

Hogy Tolnai egyetértett ezzel a verssel, azt már az is bizonyítja, hogy lefordította. De bizonyítja első nyomtatásban megjelent balladája, a »Heródes« is, amely formai gyengeségével együtt és ezek ellenére a zsarnokságot ítéli el.

Nincsenek nagy remekművek ebben a kötetben s Tolnai egész költészetében sem találunk ilyeneket, de mégsem arra való, hogy a feledés homályába merüljenek. Egy tehetséges költő figyelemreméltó és eddig nem eléggé értékelt költeményei ezek.

Az elbeszélések írására Arany János felesége biztatta. Egy alkalommal Arany lakásán járva, elbeszélte egy nagykőrösi hangverseny történetét s ez annyira tetszett Arany nénak, hogy biztatta: írja ezt meg. Tolnai be is állított nemsokára Aranyhoz egy elbeszéléssel, amit Arany közölt is, s állítólag így nyilatkozott róla Szász Béla előtt: »Majd meglátja ön és megfogják látni, ez lesz a legnagyobb magyar elbeszélők egyike«. (Pater Chrysologus: Legújabb elbeszélő költészetünk. Magyar Szemle 1891 337. p.) Tény az, hogy Arany jobban szerette Tolnainak rajzait és elbeszéléseit, mint költeményeit.

Az »Életképek«-ben 8 rövidebb rajtot tett közzé. Első helyen a »Lutris mester« áll, amely egy mániákus ember egyetlen jellembeli tulajdonságát viszi végig a teljes megsemmisülésig. Az embernek az a rögeszméje, hogy nyerni fog a lutrin és erre minden vagyonát feláldozza s végül ő is, családja is elpusztul. Az »Eszi néni« a cselekménytelen jellemábrázolás nagyon ügyes példája. Ez a műfajilag rajznak nevezhető rövid írás Tolnai társadalombíráló realizmusának is első jelentkezése. Eszi néni nagyszülei még birtokosok voltak, de neki egy rossz férjen, egy csomó gyereken és egy rozzant viskón kívül semmije sem maradt.

Nagyon egyenetlen, útkereső munka nyomait mutatja a kötet, gyakran kisiklik egyéninek induló hangjából a 60-as évek szokványos elbeszélései felé. A »Ki lakik a sárga házban« teljesen elvont, irreális történet excentrikus, nőgyűlölő emberekről. Szerkezetileg széteső, esetlegességekre felépített, de gördülékeny stílusban megírt elbeszélés. Még nagyobb kisiklást mutat a »Szegény ördögök«, amely nem kerül meg a társadalmi problémát, mint az előző elbeszélés, hanem meghamisítja azt. Jókai: »A régi jó táblabírák«-jára emlékeztető jótékonykodó földesurat idealizál. Ajtóváryt, aki mindenét szétesztja a szegények között az éhínség idején.

Legerősebbnek akkor érezzük — akárcsak költeményeiben —, mikor népi-paraszti, vagy ehhez közelálló témához nyúl hozzá. »A nagy kalapácsnál« mesterlegényről, alacsony sorsából kitörni készülő emberről szól. Az eleven sodrású elbeszélésnek népi jelleget kölcsönöz a népi témán túl az is, hogy népdalokat, közmondásokat szöbele az elbeszélésbe. Szeretettel, megértéssel tud írni a kovácslegényekről, lakatosokról s úgy, hogy ismeri is ezek életét. Mihály bácsi és az öccse életén keresztül a paraszti sorból kitörni készülő ember jut szóhoz. Az okok még erősen egyéniek, de több és jobb akar lenni Mihály bácsi öccse a többiekénél. »Barom orvos« szeretne lenni, hogy feleségül vehesse a kasznárnét. A diplomát meg is szerzi, de közben a szerencsét más viszi előle. Szomorúan tapasztalja, hogy míg ő tanult, a kasznárné újból férjhez ment s »az a gyönyörű, feketeszemű, karcsú teremtes most kövér, természetes asszonyság — a hosszú ellenőr felesége«. A vágyak lobognak a parasztyerekben, megvan benne a bátorság és akarat is, de egyelőre mégsem teljesülhetnek álmjai.

Még ebben az évben »Tolnai Lajos Beszélései« címen két kötetben 6 hosszabb elbeszélést is közzétett. Az elbeszélések még nem a későbbi támadó, ostorozó, kritizáló, társadalombíráló, sokszor marakodó írókat mutatják. Nem ebben az évben kezdte a novellaírást, de még mindig érezzük a fiatal író önmagakeresését. Az elbeszéléseknek még nincs egységes, kialakult jellegük: ha név nem lenne alattuk, elhinnők, hogy mindegyiket más-más író írta. Olyanok egyes elbeszélései, mintha a novellairadalom őskorában volnánk, valamikor Boccaccio idejében. Erre utalnak a már régen elavult olyan keretes elbeszélések, mint a »Szomorúék«, vagy a »Régi levelek«. Mindkettő egy kigondolt esetlegességen alapuló keretbe foglalja a tulajdonképpeni történetet. A »Szomorúék«-ban olyan sok szál fut össze, hogy alig tudjuk követni az író gondolatmenetét s ez nehézkessé teszi az elbeszélést. A »Régi levelek« saját életéből merített témája fontos világnézeti dokumentum, mert a különben gyenge elbeszélés valóságos röpirat az antiszemitizmus ellen. Az elbeszélés lépten-nyomon előbukkanó szentimentalizmusa Kármán »Fanni«-ját juttatja eszünkbe, de ez már nagyon elavult s haladónak nehezen minősíthető 1867-ben.

Tolnaiban még élnek a középiskolai emlékei, maga is tanár, lelkes élvezője a művészet minden ágának s szorgalmas munkása az irodalomnak. Környezete is tudósokból, tanárokból, írókból tevődik össze. Eljárogat a Kammon kávéházba, ahol a fiatal írók Zilahy Károly védnöksége alatt vitáznak az irodalmi és társadalmi élet problémáiról. Természetes, hogy ez a környezet élményanyagot is jelentett az író számára. Igaz, hogy élnek benne a gyermekkori falusi emlékek, de azokat még csak ritkán meri témául választani. Ebből adódik, hogy korai elbeszéléseiben sok költőt, művészt, tudóst szerepeltet. Az »Andrássy Henrik magyar író«-ban ez a központi probléma; a »Malvin kisasszony«-ban Malvin énekesnő szeretne lenni s ugyanott festőkről is szó esik. A »Szomorúék« főszereplője egy élettől elvonult, magárahagyott tudós; a »Régi levelek« férfi főhőse, Baranyai Albert pedig költő. Egyes nyilatkozataiban feltűnik vonzódása és törekvése a realista társadalomábrázolás felé, ha ezt még nem is tudja megvalósítani teljes mértékben a saját műveiben. Elítéli azt az írótypust, amelyik nem a műveivel, hanem öntömjénezéssel akar magának hírnevet szerezni. A reklámgyáros írócsoport mögött, amelyik az »Andrássy Henrik magyar író«-ban fordul elő, még nem Gyulaiék, hanem Lisznai Kálmán és csoportja húzódik meg.

Legközelebb jár a realista társadalomábrázoláshoz a »Parasztnotárius«, amely romantikus túlzásai ellenére is meg-megvillantja a falusi osztálytagozódás néhány jól megfigyelt vonását. Ebben az elbeszélésben tűnik fel először a Tolnai regényeiben gyakran emlegetett bankóhamisítás is. Úgy látszik, hogy ez gyakori jelenség lehetett a kiegyezés körüli időkben, mert Tolnai nagyon ritkán írt tisztán a fantáziájára támaszkodva s éppen ezért az általa leírt eseményekben nemcsak általánosítva tükröződik a

társadalmi valóság, hanem rendszerint megtörtént eset az alapja írásainak. Természetesen nem marad meg a tapasztalat naturalisztikus részleteírásainál, hanem kiszélesíti és általánosítja tapasztalatait s így jelennek meg ezek az elbeszéléseiben.

A pénzhamisítók a »Parasztnotárius«-ban még mint bűnözők jelennek meg, a hamisító banda tagjai kulákok és kupecsek. Egészen más értelemben találkozunk a bankóhamisítással az »Ötforintos«-ban. Ennek a problématikája egy bankóhamisító körül forog, de itt nem a bankócsináló kishivatalnok a bűnös, hanem a fejlődő kapitalista társadalom, amely őt is erre az útra sodorja. Bányai egy szegény aktamásoló kishivatalnok s elkeseredve látja, hogy egyesek munka nélkül is dúskálkodnak minden jóban s neki fárasztó munkája után sem jut még a legszükségesebbekre sem. A pénz eluralkodását az emberek fölött plasztikusan állítja elének az a beszélgetés, amit Bányai egy könyvkötő barátjával folytat. Kiderül ebből a beszélgetésből, hogy a pénz jelenti a hatalmat, a pénz ítélkezik a bíróságon, a pénz mozgatja az állami tisztviselőket, a pénz jelenti a tisztességet, a becsületet és mindent.

Bányaira, ameddig szegény volt, senki nem gondolt, nem létezett a módosabb emberek számára, de amikor bankóhamisítással szerez magának pénzt, egyszerre megnő a barátok és jóismerősök száma, elismert emberré válik mindenütt és senki nem kérdezi, honnan van pénze. A kisvárosban, ahol házat vásárolt, ő a legnépszerűbb ember, sereglenek hozzá tiszteletüket kifejezni a kisvároska rongyos uracskái s a végén még főbíróhelyettes is válik belőle.

Megpróbált kitörni a kapitalizmus gyűrűjéből, de a kapitalizmus eszközeihez folyamodott s így önmagába visszatérő kört csinált. Egyedül volt, nem gondolt forradalomra, de még reformokra sem, csak a saját sorsán és családjá helyzetén akart változtatni. Az a társadalom, amely lehetőséget adott neki az ideiglenes felemelkedésre, el is tiporja őt, mert abban a feudalizmussal terhes kapitalista világban, ahol ő élt s amelyik a kiegyezéskori Magyarország volt, sikkasztani és csalni is csak az uraknak volt szabad. Bányai nem várja be a gyűlöletes társadalom »igazságszolgáltatási« eljárását, hanem saját maga tesz pontot életének végére.

Fiatalkori elbeszéléseiben itt éri el jellemábrázolása is a tetőpontját. Akár a tipikus, szerencsétlen kishivatalnok Bányait vizsgáljuk meg, akár a kisvárosi intelligencia eivtelen és pénzreheis figuráit, akár az úrhatnám anyóst vesszük szemügyre, az derül ki, hogy a főalakat és a mellékszereplőket egyaránt sikeresen ismerteti meg velünk. Mese-szövése is jónak mondható, a történet érdekesen bonyolódik előttünk, bár itt-ott hosszadalmassá válik. Legfeljebb a bankóhamisítás technikai leírása mutat egy jó adag naivságra a mi szemünkben, de a kortársak még ezt is reálisnak érezték. Ezt mutatja az is, hogy mikor az elbeszélés megjelent, Török Pál »pusztán lélektan érdekfőldésből« zárt ajtók mögött megkérdezte Tolnaitól: »Ugye kedves öcsém, ön csinált már bankót?« (Bodnár Zsigmond, Koszorú, 1885. 449. p.) Az igazság mégis csak az, hogy azon a módon ahogy azt Tolnai elképzelte az íróasztala mellett, nem lehet bankót hamisítani. Hihetetlen az is, hogy a kereskedő, aki felismeri a hamis bankót, visszaadja neki és egyszerűen másikat kér helyette.

Valamely társadalombíró szándék mutatkozik meg a »Nyomorék« c. (1867) regényében is. Sok szempontból a »Nemes Vér« és az »Eladó Birtok« előfutára ez. Rávilágít az elkorcsosuló nemesség 1—2 tipikus figurájára, kesernyés megvetéssel szemléli a végrendeletekben reménykedő lecsúszott urakat, de még el tud képzelni olyanokat is, akik jók az urak között. A szerkezetileg széteső regény megismertet ugyan egy-két tipikus figurát, de egészében mégsem sikerült mű. Sok figurája csak megjelenik, aztán el is tűnik előlünk. Alig tudjuk nyomon követni a különben külön főhősnek pályafutását, mert minduntalan mellékvágányokra siklik a regény. Szinte érthetetlen előttünk, hogy a kortársi kritika miért értékelte nagyra ezt a regényt. Nemcsak a mi szemünkben gyenge ez, hanem már korában sem ütötte meg még az átlagot sem. Tény az, hogy elismerően írtak róla. Eötvös József ajánlásával felvesziki a Kisfaludy Társaságba.

Annak magyarázata hogy a későbbi polgári kritika is első műveit tartotta a legjobbknak, abban keresendő, hogy még ekkor nem fejlődött ki társadalombíró harcias realizmusa. Még nem bolygatta a veszteglő társadalom áporodott levegőjét merész hangú támadásaival. Mi sokkal inkább későbbi prózáját becsüljük többre,

de nem vetjük el működésének első szakaszából származó értékes balladáit, népdalait, s feltűnedező kritikai szellemű elbeszéléseit sem.

A marosvásárhelyi évek 1864—1868.

Az irodalmi körök elismerik ugyan Pesten, de közvetlen munkatársaival a Gönczy gimnáziumában nagyon sokat kell vesződni. A 4—500 Ft-os jövedelméből megélni is nehezen tudtak. Ez az oka annak, hogy elfogadta a marosvásárhelyieknek, elsősorban egykori tanárának, Mentovich Ferencnek meghívását és papnak ment Marosvásárhelyre. A marosvásárhelyiek 3000 Ft évi jövedelmet ígérnek s ez nem volt megvetendő szempont egy szegény tanár életében.

Tizenhat keserű évet töltött Marosvásárhelyen, ahol zömmel még a Rák Bendék utódai, a korlátolt főnemesek és elszegényedett, de nem kevésbé büszke kisnemesek éltek. Ezek tartották kezükben a megyei hivatalokat, a királyi táblát, a rendőrséget, a ref. és kath. gimnáziumokat. Tolnai sem hozzájuk, sem a részegeskedő, a pénzéhes polgársághoz dörgölődző paptársaihoz nem hasonult. Azzal a füledt, középkori világgal szemben, amelyet ott talált, ő egy tisztultabb, emberségesebb és becsületesebb világ képviselője volt. Nem kötik erősen az egyházi dogmák sem. A marosvásárhelyi intelligencia egyrésze — nem utolsósorban Mentovich Ferenc hatására — érdeklődött a darwini tanítások iránt. Hozzájuk vonzódott elsősorban Tolnai is, aki nem a dogmatikus vallásosság híve volt, hanem a tübingeni egyetem bibliakritikus eszméit tette magáévá, sőt Renan Krisztus-tanai felé is vonzódott. Ezek a nézetei s szókimondó becsületessége, az erkölcstelenségnek felháborodott hangon történő ostromozása nem szereztek számára sok barátot, de annál több ellenséget.

Alighogy megismeri a helyi lakosságot, máris felhasználja a szószerket, hogy ostorával végigcsapkodjon a hívek becsületlenségére. Rendkívül jó szónok volt. Hatalmas természete, öblös, harsogó hangja nagyon alapos szónoklattani tájékozottsággal párosult. A 90-es években tanulmányt is ír a »Nagy világ szónokai«-ról. Ebben a terjedelmes tanulmányban a görögök, rómaiak és középkori egyházatyák szónoki jellemzése után az újkori német, francia és angol szónokokat is sorra veszi s ügyesen jellemzi őket. A magyar szónoklat első képviselőjét Kölcseyben látja s a csúcsát Kossuthban jelöli meg.

Ameddig szónoki tehetségét csak arra használta, hogy művelt emberhez illő tartalmas beszédekkel mondott, nem sok baj volt. Amikor azonban a szószerket is felhasználta egyes közéleti és nem közéleti kitűnőségek megbélyegezésére, a hívek ellene fordultak, az ellenségek száma egyre növekedett. Ez az ellentét annyira fokozódott az idők múlásával, hogy 1877-ben húsvét vasárnapján a gyülekezet — előre megbeszélte terv szerint — harsogó hangú beszéde közben kivonult a templomból. Ez a nyíltan és világosan kifejezett ellenállás annyira megfélemlítette Tolnait, hogy az utcára, a szószerkekre csak pisztollyal a zsebében mert kilépni.

Kezdetben még nem sok ügyet vetett az ellenségekre. Becsülettel teljesítette hivatalával járó feladatát. Ezentúl ami ideje volt, azt tanulással, írással és családja körében töltötte el. Mintaszerű családapa volt. Feleségét, a »szép zsidó lány«-t rajongásig szerette s hasonlóképpen a 60-as években született és az első világháborúban katonarvosként meghalt Béla fiát is. Legközelebb talán kislánya, Iduna állott hozzá, aki Marosvásárhelyen született (1872) és ott is halt meg 8 éves korában. Halálát mélységes és őszintén átértett fájdalomról tanúskodó vers őrzi.

Ó, lányom lányom, édes lányom.
Aranyos, kedves Idunám!
Mosolyod e sötét világon
Hol keressem majd ezután?

Kiért oly sokkal kibékültem,
Kiért nem volt lánc a teher:
Szemed zárva, szemed kihülten,
Karomtól tiltó föld fed el.

Elkeseredésében az istent is felelősségre vonja :

Az isten, aki mindent jól lát :
Látta ezt is, de csak maradt,
A szentek vidám seregéért
Elhagyott egy kis madarat.

Tolnai itt is, másutt is, antiklerikális, istenben kételkedő hangokat hallat. »Fiamhoz« c. versében arra oktatja gyermekét, hogy »tanulj fiam, de meg ne tudd, hogy az isten pihen«, pihen, azaz nem törődik semmivel.

Már Marosvásárhelyen van, amikor megjelenik egy regényfordítása, Cherbulier Viktor : Egy becsületes asszony története. (1868) Az első marosvásárhelyi években nem sokat ír. Pesttől távol van, Marosvásárhelyen még nincs irodalmi élet. Tolnai azonban nem olyan ember volt, aki könnyen belenyugszik a tespedt állapotokba. Jóval előtte Aranka György próbált »Nyelvmívelő Társaságot« szervezni az erdélyi fővárosban, de nem volt eredménye. Nem koszorúzta siker Mentovich Ferenc kísérletét sem, aki Marosvásárhelyi Füzetek címen szépirodalmi és természettudományi írásokat tett közzé.

Tolnai először az »Erdély« című irodalmi lap megalapításával próbálkozik. Sikerül is megindítani a lapot s ez 1870. dec. 12-től 1876-ig működik is, de szerkesztését négy hónap elteltével az áskálódók kivették a kezéből. Ameddig ő szerkesztette, színvonalas lap volt. A helyi írócskákon kívül megtaláljuk benne Arany János, Tompa Mihály, Tóth Kálmán, Vértessy Arnold, Komócsy József, Torkos László, Szana Tamás, Vadnay Károly és más országosan ismert írók nevét is. Felkérte egy levélben Gyulai Pált is hogy írjon valamit Erdély számára, de Gyulai hozzá méltatlannak találta egy vidéki lapban szerepelni. Jellemzően Tolnai orosz irodalmi érdeklődésére Puskin Sándor és Turgenyev Iván neve is feltűnik egy-egy fordításban.

A laptól való megválás nagyon elkedvetleníti, de 1876-ban újból munkához lát. 1876 március 26-án megkezdí a Kemény Zsigmond Társaság szervezését, amelynek ő az első, ideiglenes elnöke. Ő készíti el és terjeszti fel a Belügyminisztériumba a Társaság alapszabályát, amit 1876 okt. 27-én fogadnak el. 1877 jan. 27-én tartják meg az alakuló ülést s ez év júniusában végleges vezetőséget választanak. Az elnök báró Apor Károly lett, mert mint a Kelet Népe megjegyzi »Erdélyben grófok és bárók nélkül semmit nem lehet csinálni«. Tolnai Lajos lett a Társaság titkára, ami rengeteg munkát jelentett számára.

A Társaság feladata volt a »széptudományok művelése, a régi és újabb művek megjelentetése, az ifjúság irodalmi érdeklődésének az irányítása«, felkutatása, összegyűjtése régi és újabb nyelvészeti és irodalmi jelesebb székely-magyar nyelvészeti sajátosságoknak és népköltészeti emlékeknek. Pályatételt is tűznek ki : »Írassék meg a magyar irodalom története Erdélyben a nemzeti fejedelmek alatt« címen, de pályamunka nem érkezett be.

Tolnai szerkesztette a Társaság hivatalos közlönyét, a szépirodalmi és kritikai cikkekkel közlő »Erdélyi Figyelőt«, amely 1879 augusztus 17-től 1880 június 27-ig jelent meg. Az utolsó számban Tolnai kislánya halálára célozva közli : »A közelebbi hónapokban családomat anyai csapás és szomorúság érte, hogy hosszabb ideig kénytelen vagyok letenni a terhesebb munkát s így a felette sok gonddal járó szerkesztést is«. A lap különben eléggé egyhangú volt. Ismeretlen írók gyenge munkáit közölte. A lap egyetlen érdekessége Tolnainak néhány elbeszélése, amelyenek a közigazgatást a szegényekkel szembeállító »A jószívű adóvégrehajtó úr«, vagy a kisebb jelentőségű »Lakodalmások« és az »Útmesterék«. Az ismertebb írók közül Arany János, Reviczky Gyula, Péterffy Jenő neve tűnik fel.

Tolnai írói munkásságában kétségtelen az ugrásszerű fejlődés marosvásárhelyi éveitől. Elég szép számú elbeszélést, rajzát és költeményét figyelmen kívül hagyva, a határjelző állomások : »Az urak« 1872, a »Somvári Fényes Ádám úr« 1874, a »Báróné ténsasszony« 1882. a »Nemes vér« 1882, az »Oszlopbáró« 1884.

Tolnainak valamennyi regénye kortársairól szól, társadalmi regény. Csupán két műve van, amely a történelmi félmtől veszi témáját, »Az Urak« és »Báróné Ténsasszony«, de még ezekbe is visszavetíti saját kortársait is. Mindkét mű a Bach-

korszakban játszódik le. Tolnai még fiatal gyerekeMBER volt a Bach-korszak idején, de művét mégis emlékei és az idősebbek elbeszélései nyomán írta meg, nem történeti forrásokból, oklevelekből.

»Az Urak« még jórészt tolnamegyei emlékeiből táplálkozik s, »ama sötét szomorú időből« veszi témáját, »amikor a nemzet legjava börtönben sínylett, virága idegen földön, kaszárnyákban, a legalantasabb munka mellett hervadt, mikor bölcseink, vezéreink, apostolaink a bitófán függtek, mikor minden család remegett a sisakos poroszlóktól«. Ez a jellemzés, amit Tolnai öregkori visszaemlékezéseiben (Emlékek a forradalom utáni évekből) írt le, teljesen ráillett a 49 utáni időkre, amikor valóban egymást érték a kivégzések. Nemcsak a közismert aradi 13-ról van szó, hanem arról a több mint száz hazafíróról akit szintén kivégeztetett az osztrák önkényuralom. Az osztrák burzsoázia, szövetkezve a magyar arisztokrácia többségével, az országot osztrák gyarmattá igyekszik tenni. 1848 vívmányait, az áprilisi törvényeket, — kivéve a jobbágyfelszabadítást — hatályon kívül helyezik. Valamelyes iparosítás is indul, elsősorban idegen tőkével, de ezzel egyidejűleg megpróbálják konzerválni a jobbágyrendszert a felszabadított jobbágyokon is. Hogy a majdnem gyarmati helyzetet fenn tudják tartani, nagyon sok osztrák, cseh hivatalnokot hoztak az országba s elárasztották velük a kerületekre osztott országot.

»Az Urak« éle elsősorban azok felé vág, akik cserbenhagyva a nemzeti függetlenség ügyét, csatlakoztak a beözönlő németekhez. Mezőmihályfalvára, ahol a regény játszódik, jönnek az idegen megyei tisztviselők, miután a nagyközség a »magas kormány eléggé meg nem hálálható jóvoltából« várossá emelkedett. A regényben főhelyet kapó két — mai kifejezést használva — kulák család a németekhez dörgölődzik. Egyértelműen gyűlöletes Vörös Gábor figurája, aki gyilkosság és rablás útján jutott vagyonhoz, lepénzelte a bírakat, most pedig németbarát izig-évig.

Sokkal problematikusabb a Bokros-család sorsa, mert itt két pártra szakad a négytagú család. Az apa és András fia szemben állnak a németekkel; az anya és Sándor fia németbarátok. Bokrosékhoz a főadószedőt szállásolják el. Ez kedveskedik és »úri nevelést« ad Sándornak, hogy ennek ellenében ne kelljen házbért fizetnie. Bokrosné asszonyság örül is a főadószedő kedveskedésének, mert az a titkos vágya, hogy Sándor vegye feleségül a főadószedő úr lányát. A két oldalról megnyilvánuló kedveskedésnek az a vége, hogy Bokros Sándor leveti a parasztruhát, beöltözik az úri németbe és mindenre a betetőzéseként feleségül veszi Wadlicsek Vanda kisasszonyt. Bokros mama ragyog az örömtől. Nem érdeklí őt az sem, hogy fiának előzőleg volt egy másik, becsületes menyasszonya.

Az esküvőn ott van az egész hivatalnok-réteg. Az a fejezet, amely az esküvőt leírja egymaga is élő bizonyítéka annak az elítélésnek, amellyel Tolnai a németesítő politikát, a császári uralmat szemléltette. Az esküvőn a német urak természetesen a császárt és császárnőt éltetik. »A főbíró az első pohárköszöntőt harsogó hangon németül mondta a császárért és a császárnőért, mint ezt a hivatalnokok és egyéb emelkedni vágyó urak törvénye tartja.« Bokrosné mama örül, hogy házában nem az ócska parasztnyelven folyik a társalgás, hanem az úri németen, noha ő egy szót sem ért belőle.

Ezek az urak, hogy megkedveltessék magukat, mindenre készek. Nem idegen tőlük a handabandázó hazafiaszkodás sem. Az egyik tósztoló betyár így harsogja az ismert szöveget Bokrosné felé:

»Magyar hölgynek születni
Szép és nagy gondolat;
Magyar hölgynek születéssel:
Áldd érte sorsodat.«

Ez azonban csak színjátzás. Az esküvőn lévő urak megvannak győződve a germánok felsőbbrendű voltáról. Az egyikük pl. így ömlendezik a császári ház kisugárzásáról: »Egyesek úgy mint nemzetek (nem tehetné, hogy tudományos alappal ne fogjon a dologhoz) igenis, uraim és hölgyeim (már csak magyarra fordítom) egyesek úgy mint nemzetek akkor emelkedhetnek csak, ha birnak a loyális magasztos érzésével. Működni és hatni, ez teszi az embert! Kezdet és vég, ok és okozat, erő és anyag, különböző állapotok és világnézet... (A gavallér érezte, hogy e társaság nem méltó ily nagy germán eszme

kifejtésére, azért is csavargatta a nyakát, s markolásza a poharat. Megállott és magasan feltekintett, de a nehéz magyar bor lefelé húzta az üres fejet)».

A rosszul indult házasság cudarul végződik. Az ifjú feleség már az esküvőn a főbírótól ölegette a férje helyett. Aztán elhelyezik a tisztviselőt. A birtokot eladja Bokrosné s mennek a hivatalnokokkal. 1860-ban kitakarodnak a hivatalnokok és velük megy Sándor is. Bokrosné szégyenkezve, de büszkeségéből semmit nem veszítve visszatér megvetett Andrásfiához. Az idegen hivatalnokok kitakarodásának leírását megtaláljuk más magyar íróknak a művében is (pl. Madách: Civilisatorának a befajezésében), de sehol nincs olyan gúnyos hangon elbeszélve, mint Tolnai regényében.

Megpróbálták a regényt úgy is értékelni, hogy Tolnai az egész parasztságot németbarátnak tünteti fel. Ez azonban hamisítás, hiszen a regény valamennyi szeretetreméltó alakja németellenes. (Bokros András és az apja, András felesége és az apósa, Halász bácsi.) Tolnai nagyon figyel minden jelenségre és nem kerüli el azt a típust sem, amely kénytelenségéből vállalt állást a németek-irányította hivatalban. Téves Jókainak az az álláspontja az »Új Földesúr«-ban, hogy itt minden nemes ellenállt, de éppen ilyen téves lenne minden hivatalt vállalóban ellenséget szimatolni. Volt olyan is, aki passzív volt és ezzel jelezte rosszaságát, volt olyan is, aki azért állt be német hivatalba, mert egyetértett velük, de volt egy harmadik típus is, akik azért vállaltak hivatalt, mert valamiből élni kellett. Hogy ismert példát említsünk, ilyen volt a költő Vajda János is.

Ennek a harmadik típusnak a megjelenítője Halász bácsi, aki Fischerre változtatta nevét, csak hogy megélehesen az így kapott hivatalból. Ő nem ragaszkodásból tette, mint Bokros Sándor, akiből Becher lett, hanem kényszerűségből. Titokban Kossuth korának visszatérésében reménykedik, szeretné még egyszer dalolni, hogy »Kossuth Lajos írődeák«, szeretne szabadon vicispánt választani Szegváron. Halász bácsi beszédébe szövi bele azt a nézetét, reményét is Tolnai, hogy ebben az évben (t. i. 1860-ban) talán változni fognak az idők, »1860, amit vártunk meg van«. Ha igaz volna a régi jóvendőlé, sóhajt fel Fischer bácsi. Tolnai is, hasonlóan Madáchhoz, Tompához, Sárosyhoz, fordulatot várt az októberi diplomától. Csak Arany látta meg, hogy a gazda megtüzdelt zöld gallyakkal a kalitkát, hogy szebbnek látszódjék a rabság, de az igazi szabadság még nem jött el (Arany: Két madár).

A könyv egészében az első sikerültebb alkotása művészileg is. Stílusában nyoma sincs a pongyolaságnak, amit néhányszor szemére vetettek egyes kritikusi. Talán néha hosszadalmas leírásai vannak, ami kismértékben, de mégis vonatottá teszi a regényt. A részletező, külsőleges leírás, különösen a III. fejezetben, ahol a Bokros-család éjszakai álmát írja le, valóban a naturalista ábrázolásmódra emlékeztet.

»Az Urak« testvérregénye a sokkal jobb »Báróné Ténsasszony«, amit tíz évvel »Az Urak« után, 1882-ben írt. A Sötét világban rövid megjegyzés utal rá, hogy a székelyföldi urak nem vették jó néven ezt az írást sem. Pintér Jenő, aki a legválogatottabb hazugságokat írta össze Tolnairól, megjegyzi, hogy a regény »alakjaira mindenki ráismert a székelyföldön«. Ez nála nem dicséretnek, nem is egyszerű megállapításnak számít, mert így folytatja tovább: »A marosvásárhelyi társadalom kicsúfolása: köztiszteletben álló erdélyi családok agyontorzítása miatt az íróknak nem menthető megtévelyedése«.

Tolnai, ha ír is személyes ismerőseiről, ha ki is gúnyolja ellenségeit a regényeiben, ezt nem kicsinyesen teszi, hanem mindig az igazságkeresés fúti. Emellett nem is süpped bele itt sem elvont, különc egyedek bemutatásába, hanem az általános felé törekszik. Az íróban él az akarat, hogy a társadalom jellemző figuráit mutassa meg. Tudatosan alkot típusokat, amint azt maga is elárulja a regényeibe szőtt megjegyzéseiben. Jókainál is szokásban volt, hogy saját regényeiről, felfogásáról mondjon egyet-mást. Eötvös a tárgytól független, vagy ahhoz csak távolról kapcsolódó filozófiai eszme-futtatásokkal szövi át regényeit. Mikszáthnál is van rá néhány példa, éppen ezért Tolnaitól sem lehet zokon venni, hogy zárójelben saját élményeit, személyes megjegyzéseket is belefűz az események menetébe. »Ügyetlen magyar regénynek« nevezi a »Báróné Ténsasszony«-t a »szép franciákkal szemben«. Mások azt jegyzi meg, hogy vannak neki a megalkuvásban kitűnő példái, de nem meri leírni őket, mert éppen elég haragosa van már. A megalkuvást Tolnai mindig megvetően jellemzi. Jakab Ödön szemére is veti fentebb említett megemlékezésében, hogy nem volt megalkuvó, már pedig enélkül — Jakab véleménye szerint — rendes ember nem lehet senki.

Visszatérve a típusalkotás kérdéséhez, Tolnai világosan és félreérthetetlenül tudatában van annak, hogy ő típusokat alkot s ezt ki is fejeli a »Báróné Ténsasszony«-ban. »Hohó! megálljunk, — mondja valaki tova — alább egy-egy alföldi városban, — te nem is a nagykakasdi Schwindlert írod, hanem egyenesen a mi Schwindlerünket. Éppen itt, nálunk lakik. Itt él a gazdag uzsorás német-hun László Károly, aki tizenöt házat harácsolts össze... és Bogáti Márton Sándor doktor úr is itt lakik és a mindenkitől kölcsönkérő Harkai bácsi is, a két Máté testvért is itt akasztották fel«. Világos, hogy aki ezeket a sorokat leírta regényírás közben a regényben szereplő emberekről, az céltudatosan típusokat formált. A »Báróné ténsasszony« realista alkotás az engelsi értelmezésben; tipikus embereket ábrázol tipikus körülmények között.

Tudatos a regény korfestő tendenciája is és ezt az sem töri meg, hogy a problémák, amiket felvet, még saját korában, a megírás idején is aktuálisak. A regényszerkezet felépítése is a korszak történelmileg fontos csomópontjához kötődik. Három évvel a szabadságharc bukása után, 1852-ben indul a története a regénynek. Ebben a korszakban ismerkedünk meg a Bach-korszak betelepült németjeivel, a már kialakult nép- és nemzetelnyomó rendszerével, s nem vitás, hogy Nagykakasd életének a keresztmetszetében az író az egész ország életének keresztmetszetét akarta és tudta megrajzolni.

A városban a főzsarnok egyideig Krumpenholtz; csendet, rendet teremt s a legkisebb gyanus jelre a »törvény szigorát« alkalmazza. Minden jóérzésű ember rettegésben él. Az idegen hivatalnokok között a legáljasabb korrupció uralkodik, de ez a helyzet a németesedett magyar hivatalnokoknál is. Vannak olyanok is, akik a honvédseregben szolgáltak és megalkuvók lettek. Tolnai roppant haraggal, valóságos és mélyéig átértett gyűlölettel fordul a megalkuvó, elvtelen emberek felé, akik a kerék fordulásával együtt fordulnak abba az irányba, ahol a legtöbb koncot remélik. Ősz Ádám, a Baranyi testvérek egyaránt olyanok voltak, hogy megtagadták 48-at s Bach-huszárok lettek, majd 1861-ben függetlenségiük s 67-ben koronázási követek.

Abból a sívár korszakból, amely a regény lapjain előttünk kibontakozik, az első tíz év a legszörnyűbb. Az egyik ember megrémülve így panaszkodik: »csak ne fogasson el, mert nagyon kegyetlenül bánnak a magyarral, hatvanig, hetvenig csapatják az embert, egy szóért, egy tekintetért, még az asszonyokat is; a vak Mocsynét, pedig öreg volt, a nagy piacon huzatta le a főnök úr, amiért kimondta a Kossuth nevét, azután megint kimondta — azután holtra verték. Kisasszonyokat is hordóra húznak, ha bujdosó honvéd testvérüknek csak egy órácskára is szállást adnak. A szép Ugody kisasszonyok közül kettőt megcsapattak s mind a kettő megőrült«. Mindenki fél, mindenki retteg és tűrni tanul, mert jobbat nem tudnak tenni; de az emberek többségében ott parázslék a ki nem mondható függetlenségi vágy, a negyvennyolcas harcok hősi emléke.

Az öreg Harkay Kossuthot várja s elmeséli, hogy most Amerikában mond beszédek. Minden tilalom ellenére a Kossuth-nótákat, a Rákóczy-indulót, a Klapka-indulót éneklék. Legragyogóbb példája az elfojtott függetlenségi szellem feltörésének az egyik Baranyai testvér által rendezett estély történetének leírása. Az estélynek az lett volna a célja, hogy jó színben tűntessék fel magukat a főhivatalnokok előtt. A vége az lett — mivel in vino veritas — hogy a cigány verbunkosokat húzott, a Szózatot énekeltek, Kossuthot és a magyar szabadságot éltették.

A szegényebb rétegek — sajnos kis szerepet kapnak a regényben — szintén negyvennyolcasok. Az öreg csizmadiát lecsukták és meg akarták botozni, mert állítólag Kossuthtól kapott levelet, de lehet, hogy csak a nevét említette valahol. Tolnai az ábrázolt szörnyű idővel szemben ragyogó példaként emlegeti 1848 nagyszerű napjait. Milyen elragadtatással ír a forradalmi évekről: »Kinyitotta ablakát, hogy széttekintsen azon a területen, ahol néhány évvel ezelőtt iskolás gyerekek egyszerre férfiak lettek; öregek ifjakká, betegek, haldoklók hőssé; asszonyok, leányok dicsőkké, örökéletű mártírokká; ahol a hó alatt tetemek porladoznak, tündöklőbbek a csillagoknál; ahol most kiélt, kipusztított kunyhókban bánás húzza meg magát pislogó sártűze mellett az ezer esztendő magyar koldus unokája«. A regény sehonnai állapotaival szemben ezek az emberek jelentik a fényt, az életet. A szereplők között sokan vannak, akik a nagysarlói, isaszegi csatákban vettek részt, akiknek testvéreit, fiait börtönözték be, vagy végezték ki.

Az elnyomást megtestesítő idegen hivatalnokok oldalán más a helyzet; ők egyáltalán nem fájlalják a negyvennyolcas idöket, hiszen az a bukás vetette meg az ö jólétük alapját. A frissen érkezett főorvost így oktatja ki a régi főnök felesége: »Akarom, hogy ez a város a mi városunk legyen. Férjem minden hivatalt némettel fog betölteni. Oh igen, édes Schwindler, mi itt nagyon jól vagyunk. Találja ön is magát nagyon jól. Bálokat adunk, estélyeket adunk, reüniókat adunk, hangversenyeket rendezünk. Egészen mintha otthon volnánk. Ez a nép szörnyü gyáva, eleinte féltünk — oh mit? Pisszenni se mernek, férjem kitünően rendezte az ügyeket. Nagyszerüen ért hozzá. Be fogja tanítani önt is. Jóságokat fogunk vásárolni. Nagyon olcsón jut az ember pompás jóságokhoz. Férjemnek van hozzá kulcsa. Teszi minden főnök«. A legotrombább eszközökkel történö elnyomás a magyarok felé, bálók és estélyek a másik oldalon — ez a kép bontakozik ki előttünk. Amit eddig mondtunk, azt nagyrészt a mellék alakokon keresztül mutattuk be, de ugyanez a kép tárulkozik fel a regény fővonalában is.

A regény központjában Schwindler Gusztáv áll. Útközben találkozik Márton Sándorral, aki most tette le doktori vizsgáit Bécsben kitünö eredménnyel. Schwindlebárnok adja ki magát, bár szegény fűszeresek a szülei. A régi, németbérenc vezer tökkel szemben óvatosabb és képmutatóbb eszközökhöz folyamodik. Megmenti a csizmadiát a megcsapatás elöl, szépen beszél az emberekkel, söt még Kossuth nevét is segítségül hívja, hogy a nép bizalmába beférközzön, de önzö kapzsiságán kívül nem érdekli semmi. Schwindler bárónak adja ki magát s elcsábítja Márton Sándor menyasszonyának a — szüleit. A szülök hozzáeröszakolják lányukat »báró« Schwindler kerületi főorvoshoz. Schwindler — milyen jellemző a név, akárcsak egy másik hivatalnoké, akit Transzport Fülöpnek hívnak — feleségül veszi Vilmát. Nászútra mennek, de ez csak ámítás a világ felé, mert Vilma 16 évig volt Schwindler »felesége«, de mindvégig lány maradt, mert utálta a férjét és szerette régi völegényét, Márton Sándort.

Schwindler közben úzi kisded játékait. A Bach-korszakban német, 1861-ben Kossuthhoz váró függetlenségi lesz, 1867-ben koronázási követ. Közben lelép a közhivatali pályáról s takarékpénztári elnök lesz, házakat épített, a kor szokásához híven vasúti spekulációt folytat; mindezeknek anyagi fedezetét feleségének az apja biztosítja. Az ö pénzből fizeti ki még a szeretőjének vásárolt holmikat is. Ezek folytán László Károly tönkre megy, leánya, Vilma már előbb elvált Schwindlertöl, aki el is utazott Nagykakasdról. Kiderültek Schwindler disznóságai, leteszik számos elnöki tisztségéről, de néhány év mulva újból visszajön s minden elnökséget a kezébe kaparint.

Vilma ezenközben feleségül ment egykori völegényéhez, Márton Sándorhoz, aki közben megnöszült, de meg is halt a felesége.

Az események során legjobban Schwindler alakja kerül előtérbe. Ez a gazember, aki László Károly pénzen késöb valóban báróságot vásárolt, minden ízében ellenszenves figura s benne a nemzetet elnyomö idegen zsarnokot gyűlöljük. Semmirekellö páfordulásaira utal az is, hogy megváltoztatja nevét s így aztán teljes nevén a brudbányai, hunyadi Hunyadi Gusztáv de genere Schwindler lesz belöle, akinek a szereplése, túlnagyított bünei már már karikatürisztikusak.

Nem ilyen szerencsés Márton Sándornak a megformálása. Márton Sándort a legpozitívabb alaknak szánta az író, de nem használja ki azokat a lehetöégeket Tolnai, amit a magaalkotta kompozíció biztosított volna a számára. Márton Schwindlernek az ellenpólusa, de elhalványul szerepe a regényben. Márton Sándor becsületes ember, függetlenségi, öszintén ragaszkodik 48-hoz, szereti a népet és érte dolgozik is a maga hivatása körében. A baj ott van, hogy az erősen dominálö ellenség mellett az ö erélytelensége, tehetetlen mindenbe belenyugvása nyomasztólag hat. Még azért sem harcol, hogy a menyasszonyát ne rabolják el tölle. Nem is aktív szereplö sokszor, hanem csak utalásokban hallunk róla, hogy mit csinál, de konkrét szerepe csak a regény elején és befejezésében van. Mennyivel következetesebb nála a Nosztyakkal következetesen szembeszállö Tóth Mihály Mikszáth regényében, jóllehet ott nincs is olyan ríktö színekkel ábrázolva az ellenpólus.

A »Báróné Ténsasszony« fogvatkozásaival együtt is jó regény s Tolnai regényírásán belül is jelentős helyet foglal el. Néhány elvi kérdést Tolnaival kapcsolatban éppen ennek kapcsán tudunk megvilágítani. Az első és szembetűnő probléma, hogy a homlokterében megvetendő figurák mozognak. Ez általános vonása a kritikai realizmusnak, de Tolnainál különösen kihangsúlyozódik. A negatív szereplők egész sora hemzseg a regényben: Schwindler, Krumpenholz és felesége, Transzport Fülöp, László Károly, Ósz Ádám, Baranyai testvérek stb. Ez magából a társadalomból fakadt, hiszen az akkori társadalomra ezek a figurák voltak a jellemzők s szinte kényszerítik az író, hogy ezek kerüljenek előtérbe. Mikszáth Noszty Ferije, Goncsárov Oblomovja, Szaltikov—Scedrin Galavjovjai, sőt magasabb nézőszempontból tekintve rájuk, Gorkij Artamonovjai is negatív figurák. A kritikai realizmus nem tudott pozitív hősokeket alkotni. Ha egy előfordul, az különös kivétel. Csernisevszkij Rachmetovja példamutatóan pozitív, de Balzac Rastignacjára, vagy Stendhal Julien Soreljére már nehezen lehetne ezt mondani. Röviden: a kritikai realistákra s fokozottan Tolnaira az jellemző, hogy a pozitív figurák az elnyomottak s a léhűtők az urak. Csak a szocialista realizmus, a szovjet regényírás jutott el arra a magaslatra, hogy a pozitív hősokeket állítsa előtérbe, az alsó néposztályok fiai a támadók s az ellenség kényszerül védekezésre. Jermilov jellemzése a kritikai realizmusról általában s részleteiben is ráillik Tolnai művészetére: »Ez volt a kritikai realizmus 'örök' témája, bánatosan mesélte, *hogyan hátrál meg az élet szépsége és költészete a műveletlenség nyomása elől, hogyan diadalmaskodik a rossz, a közönségség, a durvaság, a méltánytalanság, kegyetlenség, cselszövés*« (Csillag, 1951. 1433).

Tolnai tudatos történelemábrázolása hiteles is. A »Báróné Ténsasszony«-ban erre a tudatos történelemábrázolásra utal a regénybeli események időbeni felosztása. Az első kötet nagyjából az 1852-es évet foglalja magában s ebben van legtöbb utalás 1848-ra. Ezután néhány szóval ugorja át a következő kilenc évet, jelezzve, hogy akkor úgylis az volt, amit már 1852-ben láttunk. A következő csomópont 1861. Jellemző, hogy Tolnai is lelkesen festi az 1860—61-es évek pillanatnyilag derűs világát, a februári országgyűlésre való készülést. Utána újból elsötétül a szín és a következő csomópont 1867 és az utána következő időszak. 1867 körül Schwindler meglóg és a kiegyezés utáni majdnem változatlan állapotokra célozva, újra visszatér.

Az egész regényen átvonul Tolnai 48-as alapokon nyugvó patriotizmusa; németellenes és császárellenes hangokat üt meg s a nemzeti függetlenséget védelmezi. Ezzel párhuzamosan ostromozza az áthazafiságot, kipellengérez az atillás, pártás, kócsagtollas hazafiakat. Minden eszközt felhasznál a frázispuffogatók ellen, akik nagyhangon szavalnak a köz érdekeiről, de csak saját önzésük irányftja igazában tetteiket és nem a nemzet szolgálata.

Éppen a »Báróné Ténsasszony« kapcsán próbálták egyesek Tolnait antiszemitanak bélyegezni. Ez a Féjától és Németh Lászlótól kiinduló irányzat még a felszabadulás után is hangot kapott a »Haladás« című polgári lap hasábjain. A regény főhőse, Schwindler valóban zsidó, de jellemében nem ez a döntő, a regény során alig esik erről szó. Maga Schwindler semmiképpen nem tekinthető a zsidóság képviselőjének, mert semmi közösséget nem vállalt a többiekkel, sőt még a saját szüleit is letagadta. Hogy ábrázolt ezer más alakja között egy ilyen is? — Volt ilyen és ezt megírni nem antiszemizmus, hiszen egyáltalán nem ilyen szempontból ítéli el Schwindlert, hanem mint az osztrák gyarmatosítók egyik magyarországi képviselőjét. Tolnai elismerő hangon beszél a zsidóságról ebben a regényében is és másutt is. Schwindler például szidja a zsidókat s vele szemben a keresztény Márton Sándor az, aki védelmébe veszi őket, mondván, hogy ő kitűnő zsidó professzorokat ismer. Már előbb említettük, hogy egyik fiataalkori novellája egyenesen röpirat az antiszemizmus ellen. A »Sötét világ« több helyén is együttérzően beszél a zsidókról. Nem hihető Tolnai antiszemizmus az azért sem, mert felesége, akit nagyon szeretett, zsidó lány volt. Már református pap volt Marosvásárhelyen, amikor Iduna kislányának zsidó keresztszülőket hívott. Világos, hogy Tolnai antiszemizmus légből kapott állítás, amit saját faji ideológiájuk alátámasztására konstruáltak meg egyesek.

Érdemes megemlíteni, hogy Tolnai jellemábrázoló ereje akkor és azokban az esetekben jut a legmagasabb fokra, amikor egy családon belül ábrázol ellentéteket. Ez megfigyelhető már az »Urakban« szereplő Bokros családnál is, de példa rá a »Báróné

Ténsasszony» László Károlyának és lányának az ellentéte is. Gyakori, hogy a fiatalok képviselik az ideálisabb törekvéseket, de ezt mégsem nevezhetjük nemzedékelméletnek, mert nem válik általánosan jellemzővé egész irodalmi működésére, sőt még kiemelkedőbb műveiben sem általános. Az viszont általánosan jellemző rá, hogy hőseit az élet legváltozatosabb körülményei közé viszi, hogy egyrészt a hősök jellege minden oldalról kidomborodjék, másrészt, hogy alkalma legyen az élet sokrétűségének a szemléltetésére. Nála fel sem merülhet annak a gondolata, hogy elszakítja egymástól a családi életet és az emberek közéleti tevékenységét. Ez a jelenség nem nagyon volt tapasztalható a magyar irodalomban a felszabadulás előtt s íróink egyrésze, akinél ma ilyen problémák állanak fenn, a többi magyar regényíró mellett Tolnaitól is megtanulhatja, hogy csak akkor hiteles és élő valamilyen megformált hős, ha azt minden olyan vonatkozásban jellemzik, ami a központi gondolat elrnélyítéséhez szükséges.

A »Báróné Ténsasszony« nagy körképe után a »Somvári Fényes Ádám úr« érdemel említést. Ebben a szegényes meséjű, elnyújtott történetű kisregényben erős színekkel domborodik ki a részvétlenség ábrázolása. Az emberek jelentékeny részét megfertőzte a kapitalista pénzimádat s csak az az ember állhat köztiszteletben, akinek pénze van. Somvári gazdag kereskedő volt s bukása után csak egy szegény csizmadia és a felesége tart ki mellette. Tolnai alkalmat talál ennek a regényének, illetve elbeszélésének keretében is a női egyenjogúság hangoztatására. A kereskedő bukásának sikerült rajzában ügyesen mutatja meg a tüke nemzetközi összeköttetéseit s a főhős esetén látjuk azt, hogy ha Berlinben vagy Rómában megbukik egy bankház, az Magyarországon is bukások sorozatához vezet. A »Somvári Fényes Ádám úr«-ban Mikszáth már egy Turgenyev erejét és határozottságát érzi.

Érdemei mellett előbukkan egy olyan vonása is az írónak, amely több művének levon az értékéből: elvont etikai szempontok szerint bírál el néha embereket. Az, hogy a gazdasági és társadalmi összefüggések művészi megelevenítésén túl erkölcsi normákat is alkalmaz, még érdem is lehet, mert az erkölcsi élet keretén belül is kitűnő társadalombírálatot lehet gyakorolni s ezt Tolnainál is többször megfigyelhetjük. Az elvontan alkalmazott etikai normák azonban néhány esetben elmoszák előttünk az osztályhatárokat, hamis színben láttatja a társadalmi életet is. Ezt az elvont erkölcsi ítélezést kétségtelenül egyházi neveltetésében kell gyökereztetnünk. Tolnai nem volt rabja a vallásos világnézetnek s az ezzel való szembenállását már éreztettük. Antiklerikalizmusa egészen szembeötló és a legelfogultabb polgári kritika sem tudná letagadni róla. Állandóan támadta az egyházi körök gazságait s nem nagyon izgatta, hogy kispapról, püspökről vagy egyházmegyei főgondnokról volt szó. Antal László egyházmegyei főgondnokot Szoritsd László néven szinte egész életében céltáblául használta. A »Nemes Vér« Fadgyas nevű papjának megmintázása sem vall klerikális szemléletre, hiszen ez az ember uzsoraügyletekkel foglalkozik. Nem szimpatikusabb az arisztokráciát kiszolgáló másik pap sem a regényben. Az »Eladó Birtokok« Clemens János is arra oktatja a fiát, hogy a papokkal mindig jóba legyen, mert azok sokat segíthetnek a meggazdagodásban. A »Dániel pap lesz«-ben a papok egymást dicsérolő haszonlesését kifogásolja. A »Sötét világ«-nak az a része, amelyik a marosvásárhelyi papokat ismerteti meg velünk, a legkönnyörtelenebbül leplezi le a részegeskedő, polgárokhoz és nemesekhez dörgölődő papi embereket.

Ez a nyilvánvaló és félreérthetetlen antiklerikalizmus, néha előtörő isten létében való kételkedése mégsem homályosíthatja el előttünk, hogy vallásos nevelésének, teológiai műveltségének ha más nem, de erkölcsstani kisugárzása volt Tolnaira s ez meglátszik a műveiben is. Ez látszik az öncélúan, osztályszempontoktól függetlenül szembeállított jó-rossz, hazug-igaz, nemes-gonosz, emberséges-embertelen, szép-szenyes, kategóriákban is. Csak ez az elvont etikai szemléletmód tehettemeg azt is, hogy a »Nemes Vér« Benedek grófjai között akad egy bájos, szeretetreméltó Sandrin grófnő is. Csak ebből érthető, hogy a vallásosság, a templombajárás Tolnainál dicsérolő jelző s ezt alkalmazza is a »Nemes Vér« Dornyói Lászlójánál is. Ugyanígy homályosítja el Somvári Fényes Ádám úr osztályhelyzetét az, hogy bár nagykereskedő, de sajnálatraméltóan igyekszik beállítani előttünk az írót. A »Báróné Ténsasszony« Márton Sándorának egyik dicsérolő jelzője szintén a vallásosság, noha olyan alakokat is találunk műveiben, akik csak azért vallásosak, hogy ezzel csalárd üzelmeiket elleplezzék a világ szeme elől. Ismételjük, hogy ez a szemléletmód, amit jellemeztünk, gátolja reális látását, de nem akadályozza meg,

mint a következő fejezetben látni fogjuk, a társadalom fő jellemvonásainak reális megjelenítésében.

Az előbb említett »Nemes Vér« Benedek-családjá a gentryvé váló nemesség első fokozatát képviselik. Ezek már elvesztették birtokaikat, dolgozni nem képesek és nem is akarnak, még hivatalt sem vállalnak, mint későbbi utódaik. Ők még házassággal igyekeznek helyrehozni a család sivár anyagi helyzetét, de ez nem jár sok sikerrel. Tolnai ebben a regényében a kapitalista módra gazdálkodó, modern gépeket alkalmazó földbirtokos Derynyói Lászlóban jelöli meg az ideálját. Ezt akarja a régi típusú nemesség helyébe léptetni ebben a regényében. Később egészen más társadalmi nézeteket vetít bele regényébe.

A »Nemes Vér« elég jó jellemábrázolása, kiváló tehetséggel megírt részletei, egyes helyein megnyilvánuló drámaisága ellenére sem tartozik nagy regényei közé. A széles mederben induló történetet az író minduntalan félbeszakítja a regény fővonala-hoz nem tartozó kitérőkkel s ezek a kitérők, ha helyes és éles kritikáját tartalmazzák is a korabeli közoktatásnak, mégis zavarják a regény egységét. Ezek a távolról kapcsolódó epizódok különösen a második kötetet teszik nehézkés, vontatott olvasmányá.

Már a »Nemes Vér« egyes jelenetei erősen éreztetik, hogy a bosszú olyan fokon lobog az íróban, hogy ez a regény rovására megy. A kritikai realizmus nagy regényeiben az objektivitás az uralkodó s az író állásfoglalása csak a cselekményen keresztül bontakozik ki előttünk. »Mennél inkább rejtve maradnak az író nézetei, annál jobb a műnek« — írja Engels. Egy másik alkalommal azt követeli, hogy kevesebb Schillert és több Shakespeare-t, ami alatt az értendő, hogy kevesebb dikciót a hősök szájába és elmélyültebb lélekábrázolást nyújtson az író. Tolnai is törekszik arra, hogy kívül álljon a regényen és helyette a cselekmény ügyes bonyolítása mondja el az ő véleményét is. Ez még nagymértékben sikerült az »Urakban« és a »Báróné Ténsasszonyban.« Elbeszéléseiben élete végéig megtartja ezt a jó értelemben vett objektivitást s csak ritkán fordul elő egy-egy szubjektív közbeszólás. Regényeiben azonban, a »Nemes Vér«-tól kezdve az »Oszlobáró«-ban, a »Polgármester Úr«-ban, »Új Főispán«-ban, a »Falu Urai«-ban, a »Csak Egy Asszony«-ban, törvényszerűvé válik, hogy az író elveszti az objektív meségöngyölítés fonálát s közbekiabál, elmondja véleményét a regényhős egyik vagy másik cselekedetéről. Az író nem tudja megőrizni a regényen kívülállását, hanem ő is egyik szerep nélküli hősévé válik regényeinek, akinek az a feladata, hogy értékelje a tényleges regényhősök egyes cselekedeteit.

Ez a szubjektív közbeszólás *eluralkodik* az »Oszlobáró« felett is, noha ebben újabb lépést tesz a feudalizmus lerombolása irányába. Ahol cselekedetein keresztül mutatja be a főhőst, ott hiteles az ábrázolás, ahol azonban deklaratíve jellemzi, ott annyira eltúlozza a grófi csemete rosszóságát, hogy a karikatúrát közelíti meg.

Eszmeileg abban látunk fejlődést a »Nemes Vér« arisztokratáival szemben, hogy ott egy olyan családról mondta ki a végítéletet, amelyet már saját osztálya sem tartott egyenrangú embereknek. Ezzel szemben az »Oszlobáró«-ban egy köztisztületnek örvendő ember ifjúkoráról beszél. Erre utal a cím is: az oszlobáró az arisztokrácia fénye és mindennek a vezető egyénisége. »Amennyi oszlop elképzelhető, egyház oszlopa, megye oszlopa, iskola oszlopa, jog oszlopa, női erények oszlopa, lovagiaság oszlopa, a mezei gazdaszat oszlopa, a közmunka oszlopa, a felvirágzandó atletika oszlopa, vadászat, irodalom, nemzetiség, haza, emberiség, egyvetértés, egyenlőség, szabadság — és még némely szép dolog oszlopa — ez mind-mind báró Ladár Ádám volt«. Erről az oszlopemberről mond s vele együtt az osztályáról is megsemmisítő ítéletet az író, hiszen ő volt a legkülönb az összes között.

Jellemtelenségét és semmirekellő voltát plasztikusan domborítja ki az a jelenet, amelyik Cecillel kapcsolatban játszódik le. Cecil egy tisztességes fiatal lány, tanárnak a gyereke, akiknél az oszlobáró lakik. Oszlopemberünk véleménye szerint erkölcsös lányok nincsenek, legfeljebb az arisztokrácia körében. Ezzel az elképzelésével felvértezve egy éjszaka beront Cecil szobájába, de innen legnagyobb meglepetésére megtépázva támoilyog vissza s ezután még sértve érzi magát, pisztolya után kapkod és elégtételt követel magának.

Ebben a regényében is, a »Nemes Vér«-ben is, néhány elbeszélésében is dühösen ostorozza a közoktatásnak feudális szellemét. Az oszlobáró semmit nem tud, de

mindig jeles osztályzatot kap, mert ő báró és egy báró mama sok mindent küldhet a tanár uraknak. A tanárok anyagiassága és gerinctelensége is állandó céltáblája. »Tojásos Sándor« többször előkerül nála, mint az apró uzsoraügyletekből élő tanári foglalkozású ember típusa. Ezekben a támadásokban gyakran személyes bosszú is fűti, de egészét tekintve, mégis reális rajza ez a századvégi közoktatás rendszerének. Téves lenne, ha a közoktatás és bizonyos tanártípusok elítélését olyanformán terjesztenénk ki, hogy Tolnai rossz véleménnyel volt minden tanárról. Az »Oszlopbáróban« is szerepel két szeretetreméltó tanító s éppen ezek közül az egyik mondja el a legmegvetőbb nyilatkozatot a rendi Magyarországról. Szimpatikus a regény korrepetitora is, amelybe néhány önéletrajzi vonást is belevetít. Házitanítói, szegény diák alakjai, falusi tanítói, egyes tanáreberek figurái általában kedvező helyet kapnak írásaiban.

Az »Oszlopbáró« marosvásárhelyi tartózkodásának utolsó évében jelent meg ; ekkor már csak a szegények, kisiparosok között voltak barátai, a felső vezetés állami és egyházi vonalon egyaránt ellene fordult. Barátai írói működésének 24. évfordulójára fáklás felvonulást akartak rendezni tiszteletére, de ezt a városi vezetőség a rendőrkapitánnyal karöltve megakadályozta. Érdekes és tanulságos, hogy milyen indokolással utasítja vissza a rendőrkapitány a felvonulás engedélyezése iránt benyújtott kérelmet :

1. Az írói működés nem egy naptól, hanem egy évtől számítatik, tehát a felvonulásra konkrét napot megjelölni nem lehet.

2. A rendőrség titkos úton értesült arról, hogy ellentüntetés lenne.

3. »Oly izgató üdvözlő beszéd szándékoltatik ez alkalommal mondatni, hogy minden kétségen kívül rendzavarásokra vezetne és semmi hatalommal nem lehetne megfékezni«.

A rendőrkapitány, hogy állítását alaposabban is bizonyítsa, még egy névtelen levelet is hamisított sajátkezüleg, amelyben mindezek bizonyítást nyernek. Ez volt a rendőrség »titkos értesülése« az ellentüntetésről. Figyelemre érdemes az is, hogy ebben az indokolásban már az urak ellen mozgolódó emberektől is tart a kapitány s jellemző, hogy egy esetleges ilyen megmozdulásra éppen Tolnai írói működésének az évfordulóját választották volna.

Az aláírók, akik a kérelmet benyújtották (Éltető József, Ornandi Sándor, Székely Károly, Dr. Péterfi József) »a legnagyobb élő magyar költőnek« nevezik Tolnait s ez majdnem igaz is volt 1884-ben. Eötvös már nem élt, Mikszáth még nem írta meg a nagy regényeit. A kortársak közül Vajda János és Jókai Mór az, aki jelentőségében mellette vagy felette áll.

Ez azonban már nem segített Tolnai Lajoson. Mennie kellett Marosvásárhelyről, mert az egyházi felsőbbségbe is az ellenségei kerültek. Ameddig Nagy Péter volt az erdélyi püspök, amennyire lehetett, védte Tolnait, noha nem tartotta jó papnak, de becsülte benne az írókat. Nagy Péter különben Belényesi és Csurgó álnév alatt maga is folytatott szépirodalmi munkásságot.

A Szász dinasztia azonban már Nagy Péter életében is emelkedőben volt, s gyakran az ő kezük volt a Tolnai ellen indított perekben. Három alkalommal indítottak pert ellene, kétszer felmentették s harmadszor valamelyes pénzbírsággal sújtották, mivel haragjában egy embert a nyílt utcán megpálcáztak. Nagy Péter 1884 szeptember 16-án meghalt s utóda az a Szász Domokos lett, akit Tolnai leplezett, mint clyat, aki Bersiernek, egy híres francia prédikátornak a beszédét sajátjaként mutogatta. Ettől kezdve élete végéig hadilábon állt a Szász-dinasztiával, Szász Domokossal, Károlyival, Bélával. Mellékesen ebből a családból került ki az a Szász Zoltán is, aki a század elején a legförtelmesebb tanulmányt írta Petőfi Sándorról, amit valaha csak irtak róla. Szász Domokos püspökké avatása után Tolnai nem várta be, amire hivatalosan eltávolították, hanem 1884 október elején önként lemondott állásáról s Pestre jött. Négy évvel később, 1888 dec. 24-én így ír marosvásárhelyi éveiről a »Szegény emberek útja« című regényének bevezetésében : »En 16 év lelkeszkedése után szegényen jöttem vissza Budapestre. Az igazság még a költészetben is rettenetes dolgokat követel. Ellenségeim nem tudták megbocsátani a toll vakmerőségét.«

Pestre érkezve abban reménykedett, hogy itt a régi barátai álláshoz juttatják, de ebben a reményben csalódnia kellett. Pesten ezalatt a 16 év alatt, amíg ő távol volt, egészen más világ lett. A régi urak mellett egy új osztály, a polgárság követelte magának a jogokat, de nagyrészt még az arisztokrácia úszályaiba kapaszkodva. A magyar polgárság jelentősebb része nem Kossuth védegyeleti mozgalmának továbbfejlesztője volt, hanem a külföldi, ekkor elsősorban osztrák tőke szülőtte. Nyugaton a kapitalizmus már túl van fejlődésének fénykorán s nálunk még csak most fejlődik, de úgy fejlődik, hogy nem tölt be haladó szerepet. Az a haladás, amit a magyar polgárság az arisztokráciával szemben képviselt, nagyon csekély értékű, mert félve a munkásság és parasztság forradalmi mozgalmától, örömmel egyezett ki az arisztokráciával. Így aztán a magyar kapitalizmus úgy fejlődik, hogy sértetlenül hagyja a feudális földbirtokelosztást, a királyságot és egyéb feudális intézményeket. A nemesség, noha nem szűnt meg büszke lenni nemesi mivoltára, lejtőre került. A 48-as forradalmi középnemesség elszegényedik és eladósodik. 1880—1890 között a földtulajdonosok száma 5 százalékkal csökkent s az összes földterület 62 százaléka eladósodik. A nemesség lába alól kicsúszik a földbirtok, de ezek úgy segítenek magukon, hogy előzőnlük az állami és megyei hivatalokat s előttünk áll a kormányt támogató, semmittevő és sikkasztó gentry.

Az egyetemek és irodalmi társaságok is a nemesség befolyása alatt vannak. A hivatalos, népies-nemzeti irodalmat az úgynevezett «Irodalmi Deák-párt» képviseli. Ebben a körben Kemény Zsigmond számít a legnagyobb magyar regényírónak, Salamon Ferenc, majd Gyulai Pál a legfőbb esztétikus. Hogy magukat valóban nagyoknak tüntessék fel, minden eszközt felhasználnak, hogy Arany Jánost magukhoz csatolják, de Arany ha hajlott is formálisan feléjük, eszmeileg soha nem csatlakozott ezek loyális és nemesi világnézetéhez. Aki nem tartozott a körükhöz, az ellen a Gyulai—Szász Károly közösség kérelhetetlen hajszát folytatott.

Így történt meg, hogy Tolnai csak arcokat és a hozzájuk tartozó neveket ismerte fejjel, de az emberek teljesen idegenek voltak számára. Hiába kilincseli végig az ismerőseit, nem jut álláshoz, hiába fordul a kultuszminiszterhez, mert az nem is fogadja. Tolnai Lajos, az irodalomtörténet doktora, a Pázmány Péter Tudományegyetem magántanára csak öt évi állásnélküliség után, 1889-ben jut óraadó tanári álláshoz a IX. kerületi polgári iskolában. Az egyetemre, noha mint magántanárnak joga lett volna hozzá, Gyulai és Beöthy nem engedték be. Persián Kálmán ugyan azt írja egy kronológiában (Irodalomtörténet 1913. 406 és 409 p.), hogy Tolnai az 1880/81 tanévben heti kétórás előadást tartott az egyetemen a »XIX. század magyar epikai költészete« címen. Ez azonban teljesen lehetetlen, mert Tolnai ekkor még Marosvásárhelyen lakott. Legfeljebb Kolozsváron tarthatott előadásokat, de az nem valószínű. Az adat onnan származhat, hogy meghirdettek egy ilyen előadást, de erre ténylegesen nem került sor.

Munkához nem jutott, egyedül az irodalomból kellett megélnie. Az irodalomból azonban csak Jókai tudott villát vásárolni a Svábhegyen, de általában még nem lehetett megélni belőle. Tolnainak emberfeletti erőfeszítést kellett kifejtenie, hogy élni tudjon a családjával együtt. »Egyszerre négy regénybe is belekezdtem. A kenyér iszonyú láza kergetett.« »Tízszere erővel feküdtem munkának. Íróasztalomnál virradtam meg. Valóban elborítottam a lapokat munkáimmal. Egy napon hat, hét lap közölte rajzomat, versemet, novellámat, regényemet.« (Frakk. c. elb. Magyar Szemle 1891)

Termékenysége óriási. 1885-ben három regényt írt (Polgármester Úr, Dániel pap lesz, A falu urai) 1886-ban négy regénye születik meg (Az új főispán, A jubilánsok, Eladó birtokok, Jégkisasszony). Emellett rengeteg elbeszélés, vers, esztétikai tanulmány, sőt elbeszélő költemény is megjelenik tőle ebben az időben. Ilyen hallatlan termékenység mellett nem csoda, ha sok ocsú is van a termésében, de minden elhibázott mű vagy egyes elrontott részletek mellett is, ekkor írja legjobb műveit írói pályafutása alatt. Ekkor születnek meg az olyan kiemelkedő alkotások, mint a Polgármester Úr, A falu urai, Az új főispán.

Önálló műveiben és irodalompolitikájában egyaránt ellenzéki. Földessy Gyula Vajdát és Tolnait közösen jellemezve ezt írja róluk: »A kormánypárti Gyulaiékkal

szemben mindketten ellenségei a hivatalos, Tisza Kálmán-féle politikának, melynek nemzetiségi programjában, a vármegyei nemességre támaszkodó antidemokratikus irányában, s az egész közéletet megfertőző nepotizmusában az egész nemzet veszedelmét látták.» (Földessy: Tanulmányok és élmények 167.)

Ennek a legpregnansabb bizonyítéka a Polgármester Úr című regénye, egész működésének legmaradandóbb alkotása. A regény egybefogja a politikai, közigazgatási és irodalmi életet s könyörületet nem ismerő ítélettel leplezi le mindegyiket. Ellentétben Tolnai több regényével, itt nem negatív figura áll a középpontban, hanem egy tiszta szándékú, becsületes ember; Tarczali Tamás. Tarczali kitűnően és realista eszközökkel ábrázolt hős. Polgármester Várhegyen, megvesztegethetetlen, jellemes ember, aki mindenek fölött a város érdekeit tartja szem előtt. Körülötte hemzseg a talpnyalók hada s ő elég naív ahhoz, hogy ne higgyen nekik. Igazságos ember azonban nem sokáig lehet polgármester, mert addig zaklatják, addig áskálódnak ellene, míg lemond állásáról és Pestre megy lapszerkesztőnek. Ebbe is belebukik, bár egész vagyonát ráköltötte. Színésznek áll. Saját városában játssza Shakespeare Lear királyában Edgar szerepét. A szegyenbe és megaláztatásba, a kifütyülésbe, amit ellenségei rendeztek számára, beleőrül. Ezt az embert, aki megpróbálta az igazságot képviselni, megpróbálta a népet segíteni, elnyelte az a mocsár, amit akkoriban felsőrétegek, urak világanak neveztek.

Ebben a kerekded, jó szerkezetű, határozott felépítésű regényében nagy hatással leplezi le a választási visszaéléseket. Arany János, Eötvös József, Mikszáth Kálmán remekeltek a képviselőválasztások leleplezésében s nyugodtan elmondhatjuk, hogy ebben a tekintetben Tolnai sem marad el tőlük. Két eset kapcsán fed fel a rothadás kiképesztő jeleit. Az egyik eset Csigadomby (Rákosi Jenő), aki támadja a belügy, a pénzügy és egyéb minisztereket a lapjában s titokban még a »felséges királyt« sem kíméli. Fellép ellenzéki képviselőnek, meg is választják s utána átlép a kormánypartba. Az író egyértelműen a becsületes ellenzék mellett foglal állást s elítéli a megvesztegetéseket, leítatásokat, korteshadjáratokat, s az akkori képviselőválasztások minden antidemokratikus kellékét. A második eset akkor bontakozik ki, mikor megtudjuk, hogy Csigadombynak ez a viselkedése nem egyéni kvalitásokból adódik, hanem az a kormánypart szervezett politikája. Így akarják kifogni a szelet a vitorlákból. Tarczalit is megkérlik, hogy játssza végig Csigadomby utálatos szerepét, de ő megvetéssel utasítja vissza a becsületlen ajánlatot. Ebben a regényében nem használ nagyhangú jelzőket, mint azt egyéb regényeivel kapcsolatban jeleztük, hanem a tények leírása beszél vádolóan a rendi Magyarország urai ellen.

A Polgármester Urban csak a képviselőválasztásokig jutunk el, de a regény főhőse nem jut be a parlamentbe. Hogy vélekedett Tolnai a parlamentről? Ennek eldöntésére segítségül hívjuk a »Szegény emberek útja« című regényében szereplő Héderváry bankigazgatót. Ő képviselő a parlamentben. Jellemzéséből kiderül, hogy huta, országos ügyekhez semmit sem ért, de ezek az ügyek nem is nagyon érdeklik. Beszédeit az országgyűlés írnokával írhatja s utána még büszke is szónoki képességeire. Sok beszédet mond a képviselő úr a legkülönbözőbb témákról; a romániai vámkérdésről, a műborról, az intendáns védelméről, a legújabb erkölcsi egyletekről stb. Legtöbbje a beszédnek így kezdődik: »Remélem nem fog engem senki elfogultsággal vádolni, midőn kijelentem, hogy tisztelt barátom, a miniszter (halljuk, halljuk) kora legkiválóbb kapacitásaival áll (éljen, éljen jobbfelől, sűrű fejtegetések az ellenzék részéről és heves taglejtések az Irányiék, Madarászék táborában).« Érdemes közelebbről is megvizsgálni egy ilyen beszédet, mert ahogy Tolnai leírja, abban annyi jogos gúny van a képviselők felé, hogy ez már minket is meglep. Az előbbi beszédkezdés kapcsán leírt parlamenti jelenet arra világít rá, hogy az egy felesleges intézmény, hiszen az ellenzék követeléseit legfeljebb felesleges lármának tekintik. A romániai vámkérdésről mondott beszédnek ha csak egy részét idézzük is, kitűnik belőle, hogy az álhazafiság, a hozzánemértés, a szónoki handabandázás gúnyrajza. Íme a szöveg: »A nemzeti termelési ágakban a külföldi nagytermelőkkel kurrensbe lehessünk, azokat leverhessük és sibolettünkhoz híven: Hass, alkoss, gyarapíts, s a haza fényre derül — begyőzhessük állításunkat a művelt világ előtt, hogy a romániai ökrökkel hazai ökreink hátran lándzsát törhesse nek.« Ez nem segít a hazán, de az nem is baj, hiszen a képviselő úr elve, hogy mindig olyan párthoz tartozik, amelyik hasznosabb s »Egy szimpátia foglalja el egész valón-

kat : saját jövőnk megteremtése. Ért Ön? Kérem, kérem ne zavarjon, a beleszólásokat még a parlamentben sem szeretem.»

A parlamenti élet bemutatása miatt megtett kitérő után visszakanyarodunk a polgármester úrhoz. Az ebben ábrázolt politikai arénában Tolnai fellépett egy kommunistát is, jöllehet nem érti pontosan mit is akar az a kommunista, de amit megért belőle azt túlzónak tartja. Tolnai Lajos észreveszi a munkásmozgalmat, noha azonosulni nem tud vele, de olyan elítélőleg sem nyilatkozik róla, mint Jókai a párisi kommunárdokról (Lélekbúvár), vagy a bécsi proletáriátusról (Köszívű ember fiai). Tolnai a »Pávakisasszony« c. elbeszélésében is megértően és szeretettel ábrázol egy nagyüzemi munkást, egy géplakatost. Az elbeszélésben egy úri család árván maradt lányának két kérője van : egy középiskolai tanár és egy gyári munkás. A lány dacolva a «középosztály» elítélésével, a munkáshoz megy feleségül.

Kora politikai életének fővárosi és kisvárosi vonatkozásait nemcsak a képviselőválasztás által érzékelteti, hanem a városigazgatás terén is. A közigazgatásban az urambátyám szellem minden aljasságra képes, a főispán mindenható, a városi tanácsosok önző érdekeikért dolgoznak s nem a városért. Az a kettősség, ami az úri Magyarország urainak a tulajdonsága volt, kitűnően érvényesül Tolnai írásművészetén keresztül. Belülről jellemtelen gazemberek, de kifelé féltve őrzik nemlétező becsületüket s minden disznóságot a gerinces Polgármesterre, a regény központi alakjára kennek.

A politikai és irodalmi élet egységét a főhősön keresztül teremti meg. A városigazgatásból az irodalmi életbe kerül s már nyakig benne van a lapszerkesztés ingoványában, amikor újból a politikai élet felé tekint, tudniillik képviselőnek akar fellépni. Az irodalmi életben rámutat arra, hogy ez elsősorban pénzkérdés. Akkor, hogy valaki lapot alakítson, nem annyira tehetség, szerkesztői program volt szükséges, hanem bőséges anyagi fedezet.

Az anyagi okok vezettek azután odáig, hogy még a XX. században is, 1945-ig az irodalmi és művészeti folyóiratok mögött hol láthatóan, hol elfedezve, tőkés érdekeltiségek állottak, ami nem mindig vált hasznára a haladó gondolatoknak. Ha megvolt a kellő fedezet, özönlöttek a tucatírók, akik semmibè vették Kölcseyt, Vörösmartyt, Petőfit és Aranyt ; velük szemben selejtes, semmi irodalmat valószínűsített meg, s fő ideáljuk a tömött pénzárca volt. Tolnai engesztelhetetlen harcot folytat a percmembekék, álírodalmárok, törtéteők hada ellen. A napi sajtó rendszerkiszolgáló talpnyalói, az Akadémia érdemtelen tagjai lelepleződnek az író metsző sebészkeze nyomán. A hamis kritikusok sem kerülik el a figyelmét. Élesen bírálja Gyulai Pál és körének céhrendszerét, akik önmagukat istentítik, a céhen kívülieket lehúzzák. Ezt Tolnai Szász Károly példáján keresztül mutatja meg, akit elvtelen és közepes műfordítónak tart. Szász Károly, aki Czillek Károly néven szerepel, ír egy rossz cikket, amit a szerkesztő-polgármester visszautasít. Erre a szerkesztőre zúdítja egész körét és nem nyugszik addig, amíg meg nem szégyeníti.

Tolnai jól érezhetően mutatja meg, hogy kikre céloz itt. A nevek is jellemzők, még inkább a nevek mögött álló emberek. Ebben a könyvben világos igazolást nyer, hogy az író valóban élő személyekről mintázta hőseit. Ime néhány név : Garai Pali Gyulai Pált személyesíti meg, Czillek Károly mögött Szász Károly rejtőzik. Csigadomyban Rákosi Jenőt ismerjük fel, alázatos Taksony néven pedig Beöthy Zsolt szerepel ; Dr. Szoritsd László, dr. Antal László marosvásárhelyi egyházmegyei főgondnokot jelenti. Ezután a sok áruló név után valószínűnek tarthatjuk, hogy a regényben szereplő Álomberky író, Vanília írónő is valóságos személy, de ma már bajos volna megállapítani, hogy kire céloz. Úgy vagyunk velük, hogy a név elfelejtődött, de mivel tipikus volt, a típus emlékezetünkben él. A felismerhető alakok sem az író bosszújának tárgyai, hanem típusú nőnek. Czillek Károly például nemcsak Szász Károly egyéni hibáit állítja pellengérré, hanem annak az írónak és műfordítónak az általánosított vonásait is magába foglalja, aki rendkívül érzékeny, öntelt, irodalmi munkásságát nem elvek, hanem anyagi és céherdekek irányítják. Ha az élő személyekre gondolunk, többször szigorúnak, egyes esetekben igazságtalannak tartjuk, de mint típusok, maradandó értékét képviselnek.

Gyakori jelenség más írásaiban is, hogy kissé elváltoztatott néven élő személyek kerülnek elő. A fenti nevek előfordulnak más regényekben is. Ezeken kívül hivatkozzunk arra is, hogy Petelei Istvánt Pepecs Istvánnak nevezi, Brassay Sámuel Krassay né-

ven fordul elő ; Hunfalvy Dufalvy néven, Koncz József marosvásárhelyi tanár Közli József néven, Kiss Lajos szintén tanár Rizs Lajos néven, Palágyi Menyhért és Lajos, a Két Halápi néven, Gönczy pesti gimnáziumi igazgató Dencz néven, Budenz József Törzsök József néven szerepelnek. És ezzel még nem merítettük ki a névsort. Ez a jelenség egyedülálló a magyar irodalomban, de valószínű, hogy a világirodalom sem sok példát szolgáltat rá. Tolnainak szinte minden szereplője élő személy, de ma már nem lehet megállapítani, kiről mintázta egyik, vagy másik figuráját. Igaz, a kortársak sem mindig ismerték rá annyira megváltoztatta a modellül szolgáló alakot. Ha értékelni akarjuk ezt a jelenséget, két csoportra kell őket osztani. Az egyik csoportba azok tartoznak akikből nem lesz regényhős, (Alázatos Taksony, Garai Pali) csak egy pillanatra tűnnek elő. Ezekben az esetekben csak egyéni vonásokat emel ki az író s rendszerint dühösen támad rá a megemlítettre. Ezek a figurák nem tartoznak bele a regény fővonalaiba, kolumnként lógnak a regényben s csak nyert volna vele a mű, ha nem is kerülnek bele.

A másik csoport — ez a gyakori és általánosabb — fontosabb tanulságot szolgáltat. Ezeknél az a helyzet, hogy ha belejátszik is egyéni szenvedély, az író típusokat formál belőlük. Így válik típus Szoritsd Lászlóból, Tojásos Sándorból, Csigadomyból. Azt a folyamatot, ahogyan a személyes ismerős típusú válik, legvilágosabban mutatja Szabó Gábor pályafutása Tolnai regényeiben. Szabó Gáborról még Györkönyben hallott beszélni Tolnai. Középiskolás éve alatt a szünetekben Dunaszentgyörgyre látogatott el szívesen, ahol anyjának a rokonai éltek. Itt újból hallott az odaváló Szabó Gáborról. Ez az ember egykor juhász volt, majd zsvány-betyárrá változott, rabolt, gyilkolt, megtelepedett Szentgyörgyön, lefizette a bírót, eltette láb alól a tanúkat s mint tekintélyes gazdag paraszt élte az életét. Ténylegesen élő személy volt Szabó Gábor. Volt egy lánya is, akit Eötvös Károly vett feleségül. Eötvös Károly tudott róla, hogy Tolnai a «Falu uraiban» megírta apósának a történetét s noha nem volt elfizetője az «Ország Világ»-nak, ahol a regény folytatásosan megjelent 1885-ben, de megvette és bekötötte ezt az évfolyamot. Különben Eötvös feleségéről, Szabó Gábor lányáról elismerően nyilatkozik Tolnai az említett regényben.

Erről az emberről hallott beszélni Tolnai többszörösen, meg is ismerte a szóbanforgó embert, később más hozzá hasonló alakkal is találkozott. Ezt a figurát szerepelteti aztán az Urak-ban Vörös Gábor néven, a Falu Uraiban Kondor Gábor néven s mint mellékszereplő előkerül az Eladó Birtokok-ban is s valószínű, hogy egyik balladájában is róla van szó. Az első hallott történet és a regényben való megjelenés között típus formálódott Szabó Gáborból, a basaparaszt undorító típusa. A folyamat a következő volt : hall egy történetet, megismeri az illetőt, lát más ilyen embereket is ; írni kezd és összes ismereteit egy emberre ruhazza rá. Közben általánosította is tapasztalatait s társadalmivá növesztette a kezdetben egyéni élményként jelentkező tapasztalatát. Ez a típusalkotás szokásos és Gorkij által is legjobbnak tartott módszere. A különbség Tolnai Lajos és más realista írók között az, hogy másoknál ritkán tudunk következtetni az eredetire, míg Tolnainál szinte minden esetben. Gorkijról is tudjuk, hogy az Anya Pável Vlaszovját egy szurmovói munkáscsalád életéből kiindulva formálta meg, a magyar irodalomban is van rá példa, hogy történelmileg ismert nevek kevés változtatással szerepelnek regényekben (pl. Wesselényi, Széchenyi, Jókai : Kárpáthy Zoltán-jában). Tolnainál rendszeressé válik, hogy a tipikus vonások mellett, jellegzetesen és kirívóan egyéni vonásokat is meghagy hóseiben, amelyek felismerhetőkké teszik számunkra őket, mégha nem is említi őket névszerint. (Pl. »a kis fekete akadémikus« világoosan Gyulai Pált jelenti, noha a neve nem fordul elő abban a rajzban, ahol a fenti jelzőt alkalmazza). Néha még annyira forrong Tolnaiban a düh, hogy az egyéni vonások maradnak a dominánsok s nem tudja teljesen társadalmilag is hiteles típusokká formálni őket. Az a felfedezett szenvedély, amit Komlós Aladár »egy megszállott ember makacságának« nevezett, valóban élt Tolnaiban, de a legritkább eset volt, hogy önmagáért dühöngött volna.

Még egy mozzanatot emeljünk ki a Polgármester Úrból kiindulva ; azt írja benne, hogy nem szórakoztató olvasmányt akar írni fiatal lányok számára. (Talán Szabó Dezső is tőle tanulta ezt, mikor ugyanezt írja az Elsodort Falu bevezetőjében). Nem akar szórakoztató művet írni, de a Polgármester Úr fordulatos meséjével olvasmányos, könnyen érthető regény is. Tolnai azt írja, hogy ő életet akar festeni a maga valóságában,

s elmegy egészen addig, hogy könyve az élet kalauza szeretne lenni. Nem lett a mai értelemben vett kalauzoló könyv, amely helyesen világít bele a jövőbe is, de helyesen vetette fel a gentry züllésének kérdését a politikai, közigazgatási életben és részletkérdésektől eltekintve, az irodalmi életben is.

A gentry világa bontakozik ki előttünk a testvérregénynek nevezhető Új Főispánból is. (1887) Az Új Főispán azokról a kérdésekről ír, amiről a Polgármester Új s körülbelül hasonló eszközökkel. A különbség az, hogy Tarczali, a polgármester bírtokosként kezdte, ezzel szemben Fekete Ézsau a parasztság köréből emelkedik véletlen folytán főispánná. Magas állásában is megtartja a nép iránti szeretetét, harcosa az igazságnak, a becsületességnek. Az őt körülvevő gentry hivatalnokréteg mindent elkövet a magukhoz édesítés érdekében s mikor ez nem jár eredménnyel, akkor a megbuktatás érdekében. Már el is készültünk arra, hogy Fekete Ézsau, a paraszt főispán bukni fog, amikor váratlan fordulattal elkeni a tragikusnak indult cselekményt az író. Ezért emelkedik az Új Főispán fölé a Polgármester Úr, noha az előbbiben szelesebb alapon mutatja meg a megyei élet züllöttségét. Tolnai — akár Arany: az Elveszett Alkotmány-ban — egyik párt mellett sem foglal állást, hanem elítéli mindkettőt, mert a szabadelvűiek és a konzervatívok között csak látszati a különbség. Tolnai fanatikusan gyűlöli a korrupciót s harcol az ellen, amit egyik elbeszélésének a hőse (Vidék csillaga) így fejez ki: »Korrupciónak lenni kell«. Ebben a mondatban benne van az egész gentry közigazgatás erkölcsi színvonala.

A közigazgatás visszasságait több elbeszélésében és rajzában is ostorozza ebben az időben. Mestere volt az ilyen írásnak s nem lehetetlen, hogy elbeszéléseiben több a hibátlan ható mű, mint regényeiben. A közigazgatás nepotizmusát, sikkasztásait, a korrupciókat s a népre való nyomasztó hatását rajzolja meg erős szatírával az Éhes a haza, Kolléga, Váratlan hivatal, Megjavult adófelügyelő című elbeszéléseiben. A megjavult adófelügyelő a legsikerültebb valamennyi között. Ebben egy gerincesnek induló hivatalnokot idomítanak magukhoz a saját alárendeltjei. Kezdetben tiltakozik a minduntalan tapasztalható törvénytelenések ellen, de mikor látja, hogy a felső vezetés is a sikkasztókat támogatja, lemond rendcsináló terveiről. A hozzájuk züllött embert örömmel üdvözlük a többiek: »Megjavult. Megjavult bizony. Ember lett.«

Az 1890-ben írt kisregénye, amiben Holló Károly néven saját szívtelen bátyját szerepelteti, szintén érezteti a közigazgatás népellenes voltát, s ennek éreztetésére a kultuszminisztériumot használja fel. Ez azért is érdekes, mert Tolnai rendszerint megyei, még gyakrabban kisvárosi környezetben mutatja be hőseit. Holló Sándor valamikor hivatalosa magaslatán álló, kiváló képzettségű ember volt, de »szörnyű bűnei« miatt eltávolították a minisztériumból, egy felvidéki kis faluba tanítónak. Mik voltak ezek a bűnök? Az, hogy »botját beledugta egy szemétdombba« s a szemétdomb alatt természetesen a minisztérium értendő. »Megírta a népoktatásügy reformját, kifejtette a tömérdek visszaélést, a tanfelügyelőkkel való kereskedést, a női tanítóképezdékekben uralkodó protekciót, hogy a szegények elől a gazdag kisasszonyok hogyan furfangoskodják el a stipendiumocskákat.« Az ilyen »bűnös« embernek nem volt helye ebben a minisztériumban, ahol a népoktatás ügyét intézték.

Láttunk néhány példát arra, hogyan bírálja a gentryt a közigazgatásban, szóba került már az is, hogy a nemesi bírtokosok lecsúszását is tollára veszi. A következőkben néhány kiragadott példával Tolnai társadalomszemléletét szeretnénk érzékeltetni alkotásának legtermékenyebb szakaszában.

Egy nemesi birtok szertefoszlását látjuk a különben néhány különcöt is szerepeltető »Jégkisasszonyban« (1887) s ez a főtémája az »Eladó Birtokoknak« (1887). Az előbbiben olvassuk: »Hm, most a magyar urak mind buknak. Persze, nagyon jól élnek, dolgozni nem szeretnek, semmihez sem értenek, tanulni nem akarnak, mind mind követ akar lenni és Pesten lakni.« A régi birtokos nemesek lecsúszásának mesteri rajza a »Szent-istváni Kéry család« is (1892). A családapa öngyilkos lett, a mama nemlétező jussukra vár, a gyerekek egy része elzúllik, másik része inasnak megy Pestre. A család már tönkrement, de az anyában még lobog a nemesi gőg. Így oktatja Vilmos nevű gyerekeit a nemesi mama: »Vén létedre a paraszttal mulatsz? Nem szégyelled?, összeállni cselédekkel egy Kéry fiúnak.« Mikor a gyereket inasnak kell adni, még akkor sem enged: »Lelke!

Vilmosom, ne félj nem hagylak én ott örökre. Csak a jussaim, a jussaim. El ne parasztosodjál.« Az idő eljárt felettük s nemcsak egy család fölött, hanem az egész osztály tipikus sorsa lett a méla elmulás. »Hogy szegényedtünk el ennyire? Úgy, mint Oroszty, Pécsiék, Mészölyék, Orbánék, Diószegiék — bizonyosan.« Ebben a társadalomban csak a kutyabőrös úr az ember, a »paraszt« a legnagyobb sértésnek számít. Még a faluról városra kerülő parasztyerekből, Kasza Jóskából is emlettváry Kazay József lesz.

Tolnai személyes élményei alapján ismerte a nemességet, látta pusztulásukat, helyeselte, műveivel maga is elősegítette, noha fájt is neki a pusztulás. Erdei Ferenc »A magyar úri rend homlásáról« című cikkében Tolnait jellemezve, nem tartja őt nagy írónak, de kiemeli művének dokumentum jellegét s így folytatja: »A Tolnai-alkotta kép olyan, mintha századokra visszafelé kinyílnának az idők kapui és az egész rendi Magyarország leleplezné magát.« Tolnai egy kicsit maga is benne élt a nemességben, nemcsak a nép oldaláról, hanem egy kicsit belülről is ábrázolta a nemesség elpusztulását. Bírálatainak milyen társadalmi talaja volt, közelebbről azt még látni fogjuk.

Ha összefoglaljuk Tolnai véleményét a nemességről, ahogyan az műveiben megmutatkozik, a következő eredményre jutunk. A főnemességet egészében elítéli. Nincs egyetlen egy figurája sem, amely szimpatikusan, kedvező színben mutatna be főnemes figurát. Gyakran szerepeltet »Nincsmim báró« és »Ehetném gróf« nevű alakokat. Ezekkel egyértelműen leszámol és semmiféle szál nem köti hozzájuk. Látja a közép-nemesség pusztulását és elkorcsosulását, ábrázolja azt műveiben, mert érzi, hogy ez a pusztulás történelmileg elkerülhetetlen. Megismertet bennünket a birtokát veszítő és a hivatal felé igyekvő gentry számos képviselőjével. A pusztuló közép-nemesség rajzában mindig következetes, de nem mindig örül neki. Szeretné, ha az elpusztuló nemesek helyére valami újabb nemesség teremtődne, valami jobb a mainál, olyan, amelyik 1848-ban még forradalmat és nemzeti szabadságharcot tudott vívni. Tolnai azonban nem olyan naív, hogy reménykedjék egy ilyen irreális lehetőségben. Éppen ezért egy lehetőség van a számára: szentimentális velükézésessel kesereg a pusztulás fölött. Ez indokolja pl., hogy a pusztuló Kéry család Vilmos fia rokonszenves alakká lép elő. Vilmos mondja el a család történetét s abban a filozofálásban, amit a történet elmondása előtt hangoztat, nem kétséges, hogy Tolnai saját gondolatait vetíti ki. »Nem lesz-e bűn, ha feltárom szülőim és rokonaim gyengeségét? ha rámutatok sebeikre, melyeknek idejében való gyógyítását elhanyagolták?« A kétely felmerül, de úgy határoz, hogy a pusztulást meg kell énekelni, mert az az igazság, az igazság pedig Tolnai előtt szent dolog. »És mégis, érjen bármekkora vád, mint ahogy sokak részéről kétségkívül fog is érni, hozzá-fogok a Szentistváni Kéry család történetéhez!«

Tolnai Lajos kritikájának az alapja a reformkor és a szabadságharc honorációrainak ideológiájában gyökeredzik. Petőfi és Kossuth az ideálja egész életében. Az fájt neki, hogy 67 után kutyába se veszik a honoráciort, egész életében hűséges negyvennyolchoz, a polgári átalakulás 48-as eszméihez. Gondolkodásában, amint ez regényeiből és egyéb írásaiból kitűnik, legközelebb érzi magához a falusi tanítókat, városi kishivatalnokokat, reformokkal bibelődő papokat, becsületes írókat és művészeket és a szegény diákokat, akikben a 48-as idők honorációit keresi és találja meg a maga számára. Ezekhez kapcsolhatjuk a kereskedősegédek, iparostanulók világát, akik legtöbbször szimpatikusan szerepelnek a regényeiben. A Szentistváni Kéry családban meglepően éles és reális rajzát adja a városi iparostanoncok sanyarú helyzetének. Egy idealizált kereskedősegédet ismerünk meg az »Én ismerőseim« kötetben, »A kis csipkekendő« című elbeszélés főhősében is. Erről a kereskedősegédről írja: »Jölesett neki a gondolat, hogy egy pontos, minden ügyében rendezett kereskedő mennyivel fölötte áll egy földesúrnak.« Sokszor tesz nyilatkozatot a szegény kisemberek mellett. Cselédek, szegény-parasztok, ha főhőssé ritkán válnak is nála, az esetek többségében kedvezően tűnnek fel. A Falu uraiban például az öreg cseléd — Béni bácsi — leplezi le a gazember Kondor Gábort. A szegénység világa, mert maga is sokat nyomorgott, közelállott a szívéhez. A »Mai Magyarország« című kötetének ajánlásában ezt olvassuk: »Legyen ez a könyv a szegény, vigasztalan, támasznélküli szerencsétlenek lépcsője amaz oszlophoz, melynek alakja hirdesse, hogy a jó, a fenkölt, az igaz az emberi világhól nem veszhet ki még a legsötétebb korszakban sem.« s ugyanitt együttérzését fejezi ki a »szegényekkel, akiket annyira szeretek.«

Tehát 1848-hoz való ragaszkodása, az értelmiség alsó rétege és a kisemmizett szegény emberek világa az a talaj, amelyről bírálja a nemesi társadalmat, jóllehet még bizonyos illúziók mindvégig kötik a nemességhez. Erről a társadalmi talajról ítéli el a városi és falusi kapitalizmust egyaránt. Elítélő véleménye gyakran úgy nyilvánul meg, hogy olyan cselekedeteket hajtat végre hőseivel, amik beleütköznek a polgári törvényekbe is. Az Urak Vörös Gáborra, a Falu urai Kondor Gáborra, az Eladó birtokos Clemens Jánosból Sörös, majd báró Szendeffy Jánossá váló alakjai rabolnak, gyilkolnak s így jutnak a vagyonukhoz. Ez persze nem ritka jelenség a kapitalizmusban, de mégsem ez a tipikus eset és Tolnai sem csak az ilyen kapitalistákat ítéli el. A Lelkész című elbeszélésének kapitalista alakjai, «Az első magyar gyékénytársulat» tagjai, azáltal válnak gyűlöltté, hogy egy a vállalatuknál dolgozó szegény rapidíjas volt papot szemérmetlenül kijátszanak saját céljaik elérésére.

Világosan látja, hogy a polgárság uralomra tör, a gazdasági pozíciók után meg akarja szerezni magának a politikai pozíciókat is. «A szegény emberek útja» felfogásában és végső tanulságában elhibázott, de sok részletgazságot tartalmazó regényében ezt mondja a kisvárosi polgárokról: »Az uralomvágyó polgárság szentül meg van győződve, hogy eljött az ő ideje.« Vannak olyan polgári rétegek, amelyek az arisztokrácia szoknyájába kapaszkodva törnek előre, de vannak olyanok is, akik vagy mert nem fogadta be őket az arisztokrácia, vagy mert nem látják a tényleges helyzetet és lehetőségeket, saját maguk akarnak előretörni a nemesek nélkül. A regénynek az »Új urak« című kitűnően sikerült fejezetében mondja az egyik polgár, hogy »ltt öcsém mindenkit mi teszünk emberré. Vége annak, hogy a nagyság, tekintetes uramék tartásuk kezükbe a gyepőlőt. Olyan nincs. Az urak mi vagyunk.« Az új urak mélységesen individualisták. Nemcsak a lent világa ellen viselnek kizsákmányoló rablóhadjáratot, hanem egymás ellen is. Spiclikkel, talpnyalókkal veszik magukat körül, hogy céljaikat könnyebben tudják megvalósítani. Ők nevezik ki a polgármestert, ők választják a rendőrkapitányt, mert pénzüikkel (a történet egy takarékpénztárban játszódik le) annyi szavazatot vásárolnak, amennyire szükségük van. Ebben a társadalomban mindenkinek géppé kell válnia, mert így parancsolja a tőke. Már Marx megállapítja a Tőke egyik helyén, hogy a kapitalizmus a dolgozókat emberekből gépekké változtatja át s nem a gép szolgálja az embert, hanem az ember lesz a gép rabszolgájává, közelebbről a géptulajdonosok rabszolgájává. Erre a jellegzetességére a kapitalizmusnak rátapint Tolnai is. Erre mutat az a jelenet, amelyikben a bank főigazgatója kioktatja az új titkárt, hogy mi az ember. Mindenki gép, csak a pénzemberek nem. Ők a gépkezelők. »A képviselőházi elnök is gép. Mi mozgatjuk.« Hogy félreértés ne essék, meg is magyarázza a Gép Matyivá keresztelt Kardos Józsefnek, hogy mit ért a bankigazgató ur a gépzember fogalmán. »Ért engem? A gépnek nincs szeme ; a gépnek nincs füle ; a gépnek nincs fantáziája ; a gépnek nincs akarata ; a gépnek nincs szíve ; a gép semmi más, csak egy névtelen erő.« Hogy ezt a géppé formált emberi társadalmat fenn lehessen tartani, arra nem elegendők a besúgók és szükséges kiszolgálók, ahhoz börtönök is kellenek, ahová azokat az embereket, akiknek még szíve, szeme, füle, fantáziája és akarata van, be lehet csukni. A polgársághoz húzó polgármester így lelkendezik Kardos Józsefnek : »Új, hatalmas tömlőcöt építettünk. Iskolát akartak, de én a jó erős tömlőc mellett voltam.«

Tolnai jól látja, hogy az iparosítás első harcosa nálunk Kossuth volt s ő nem is helyteleníti az iparfejlesztést, hanem ennek társadalmi következményeit bírálja, a burzsoáziával nem tud sehogysen megelégedni. Kossuth nem ilyen polgárságot akar. «Kossuth mikép bátorította a csüggedt elméket s a csüggedt elmék mikor zsiros koncokhoz jutottak, a koncok meztelen csontjaival dobálták meg e félisten dicső homlokát.» A polgárság régen hűtlen lett Kossuthhoz, ez a következtetés olvasható ki a sorokból s ebben Tolnainak igaza van.

A polgárság nemcsak hűtlen lett a «félisten» Kossuthhoz, hanem van egy jelentős része, amelyik soha nem is volt hű hozzá ; ez az idegenből bejött réteg. Tolnai ezek ellen lázad a legnagyobb szenvedéllyel. Velük szemben még a nemeseket is többre tartja s ebben egyszer kétszer előtűnik, hogy Tolnai antikapitalizmusa is romantikus antikapitalizmus volt, bár erősen egyéni színeződéssel. A Jégkisasszonyban találkozunk egy ilyen tőkés sikerült jellemzésével. Az ebek harmincadjára kerülő birtokot egy német tőkés, Hollander Sándor ragadja magához. Tolnai így jellemzi ezt az embert : »Egy beköltő-

zött idegen, aki sem nemzetiségét, sem vallását nem vallja be, mert mindennek hasznát akarja venni.« A német művészekre még csak szentel valamit, főleg a színesnőkre, de a magyarra semmit. »Petőfire, Aranyra, Vörösmartyra annyit sem ad, mint egy kis német írósckára.« »Neki mindene a pénz, az üzlet« »Gazdag«. Eleinte azt hallottam, vásznat árult a hátán, aztán gyapjút vett, uzsoráskodott, gabonát szállított és a nemes urakat szitta, a mágnásokat sajtolta«, tudniillik azoknak volt szüksége uzsorakamatra adott pénzekre és búzaszállítókra. Az író ezt a figurát nem tartja kivételes jelenségnek. »És mennyi ilyen karakter, ilyen bejött házaló van Pesten.«

Azt a világot, amelyben ilyen emberek hangadók, Tolnai »nagy elfajulásnak« tartja 1848-al és a félisten Kossuthal szemben s mélységesen felháborítja, hogy ezek közül néhányan nyegyvennyolcasoknak merik magukat nevezni. Ezzel a polgársággal szemben ő valamilyen jobbra vágyik, de milyen legyen az, nem tudja. Adott válaszai ellentmondóak. Azt látja, hogy a nemesség pusztulása elkerülhetetlen, de azt is megmutatja, hogy a helyébe feltörő polgárság még rosszabb. Polgári világot akar, de a polgárság hitványasága nélkül. Valahogy úgy képzei el, hogy a népből kellene felfrissíteni a közigazgatást is és a polgárság funkcióiba is a nép soraiból kellene felemelni embereket. Erre utal, hogy Fekete Ezsauból (Új főispán) főispánt farag s Kardos Józsefből (Szegény emberek útja) bankigazgatót. A Nemes vérben ezekkel ellenkezőleg a kapitalizálódó földbirtokos Dernyői László az ideálja, noha a Dernyői ideál után következőnek időben a népből felemlt hősei. A fenti két példa amellett bizonyít, hogy olyan népi vezetőket szeretne, akik becsületesek, emberségesek, mert még nem fertőzte meg őket az úri társadalom. Lehetséges és valószínű is, hogy ez a tulajdonsága is tetszett a népieseknek s ebben valóban saját ősuikre ismerhettek. Tolnai azonban a proletáriátus forradalma előtt, a proletáriátus kialakulásának éveiben írta ezeket, a népiesek pedig egy lezajlott, dicső proletárforradalom után s a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után. Ami még Tolnainál lehetett érdem, az 1920 után nem volt az. Ez a megoldás, ami nyilvánvalóan foglalkoztatta Tolnait, hiszen a »Szegényemberek útja« programadó címmel rendelkező regényében is felveti, már Tolnai idejében is csak magános ábránd lehetett, amelynek semmi reális talaja nem volt.

Tolnai arra nem is gondolt, hogy a velejéig rothadt társadalmi rendet forradalommal lehetne megváltoztatni. 1848-at mindig mint forradalmat emlegeti, nem mint szabadságharcot, a forradalmár jelző Tolnainál dicséretnek számít, de úgy véli, hogy 48-ban volt forradalom és ilyen többet nem lesz. Nem látott lehetőséget 48 megismétlésére, éppen ezért nem is harcolt a forradalomért.

A polgári demokratikus forradalom gondolatvilágát tükrözi akkor is, amikor éles ellentétben kortársaival, síkraszáll a női egyenjogúság mellett. »Minden szerencsétlen házasságnak az az oka, hogy a nőt rabszolgaságban tartják« írja a »Szegény emberek útja«-ban. S valóban minden regényében amellett kardoskodik, a feudális érdekházassággal szemben, hogy a házasságot a fiatalok kössék szerelmi alapon s ne a szülők házasítsák össze a vagyionokat. A »Csak egy asszony« hősnője, Vasadiné, férje halála után nem lesz céda, amint ezt szeretnék, ahogy azt szinte elvárnák tőle, hanem becsületes munkával akarja eltartani a gyerekeit. Kaffka Margit, aki a maga módján egész írói munkássága folyamán küzdött a nő társadalmi elismertetéséért, fiatalkorában szívesen olvasta Tolnait s valószínűnek tarthatjuk, hogy ebből a szempontból Tolnai is volt rá hatással, sokkal inkább mint a XIX század második felének női írói, akiknek nem sok problémát okozott a nők alacsonyabbrendűsége. Egyes kritikusok szerint Kaffka »Állomások« című regényének művészelakjaiban is érezhető Tolnai művészelakjainak a hatása.

A »Csak egy asszony« (1891) felvet egy súlyos problémát is Tolnai regényírásával kapcsolatban. A regény befejezése elgiccsesített. Jóllehet több oldalról próbálja magyarázni ennek a lehetőségét, de mégis az az igazság, hogy Vasadiné, a két gyerekes özvegyasszony, előbb pénztáros egy gyárban s végül a gyár tulajdonosa feleségül veszi a tisztességes asszonyt. A regény mindvégig előkészít egy tragikus befejezésre s hirtelen és váratlanul happy-enddel végződik. Így történt ez a »Baróné ténsasszony« happy-endes befejezésénél is és ezzel az elkenéssel találkozunk az »Új főispán«-ban, a »Szegényemberek útja«-ban és a »Rongyos«-ban is. A társadalmi valóságot hívebben ábrázolja a »Polgármester Úr«, ahol a pozitív főalak elbukik, vagy a »Falu urai«, ahol a gazember

fűhös a regény végén is úr marad a faluban. Az osztálytársadalom törvénye, hogy a jó-nak bujni kell s a gonosz kerül ki győztesen. Éppen ezért méltatlan Tolnaihoz, hogy fel-oldja a jól elindított történetet egy könnyedén odavetett megoldással, nem gondolva arra, hogy ez levon az erejéből az előzőleg ábrázolt társadalombírálatnak is. Ez a meg-oldás azonban nem írható teljesen Tolnai számlájára. Az elgiccsesített »Rongyost« minden bizonnyal a kiadó követelésére fejezte be úgy, ahogy befejezte. Ezt abból lehet megállapítani, hogy a »Rongyost« közzétette Tolnai a saját maga által szerkesztett Irodalom című lapban is (1887 folytatásokban) és ott tragikus a befejezése. Mikor azon-ban kötet formájában is napvilágot látott, érintetlenül hagyta az egészet, csak az utolsó fejezetet írta át s a címet változtatta át »Jön a nagybátyátokról« »Rongyosra.« A kötet-alakú változat, akárcsak a többi hasonló jellegű műve, nem is hihető egészen, s minden elfogulatlan olvasója előtt irreálisnak hatnak ezek az odavetett befejezések. Kabos Ede is így vélekedik a Nyugat 1915 329—330 lapján, ahol elmondja, hogy a szerkesztők már félték közölni Tolnaitól rajzot, novellát, vagy regényt, mert egy-egy közlés után özőnlöttek a tiltakozó levelek a szerkesztőségekbe és tele voltak Tolnai-afférekkel.

Ezért aztán *töröltek, enyhítettek Tolnai metsző sorain, sokszor hirtelen és önkénye-sen befejezték a regényt.* Elképzelhető ezek után, hogy Tolnai, ismerve a szerkesztők és kiadók ilyen álláspontját, nem várta meg ameddig mások javítanak bele az ő írásába, hanem előre úgy fejezte be művét, hogy az mégis kiadható legyen, mert a művel, amit nem adnak ki, sem ő, sem más író nem sokra megy.

Ez csorba, noha nem végzetes, az ő realizmusán. Realista alaptendenciájának vannak egyéb csorbái is. Gyakran aprólékosan és különlegesen jellemez; nem látja meg mindig a jelenségek lényegét csak magát a jelenséget érzékeli. A »Dániel pap lesz«-ben, de sehol másutt, kissé naturalisztikus hajlandósággal eseteli a nagyváros lebújait, sőt nyilvánosságait is megemlíti. Mindehhez még az is hozzájárul, hogy Zólának több művét olvasta, rajongott Zólaért. Mindezek ellenére nem vált naturalistává, alaphangja mindvégig a társadalombíráló realistának a hangja, akinek a híre bejárta a külföldet is. Szarvady Frigyes, Neugebauer László németül, Petermann angolul írt róla. Munkás-ságának az ismertetését megtaláljuk magyar szerzőktől származó francia nyelvű iro-dalomtörténetekben is (Hankiss—Juhász, Kardos László és Kardos Pál). Vannak híreink arról is, hogy délszláv és orosz irodalmi lapok is közölték egyes műveit s elismerő kriti-kát írtak róla.

Társadalombíráló realizmusa mellett és azzal együtt komoly érték Tolnai stílusa is. Stílusának szépségét, üde elevenségét népisége adja. Mindig közérthető, demokrati-kus stílusban ír. Nem írtózik a tájnyelvet segítségül hívni s előszeretettel használ népi kifejezéseket nemcsak költeményeiben, hanem prózájában is. Leginkább a dunán-túli és székely nyelvjárás szavai kerülnek bele írásaiba, mert ezeket ismert a legjobban. Az előbbit még gyermekkori emlékeiből, az utóbbit pedig 16 évi marosvásárhelyi papos-kodása idejéből ismerte. Népi stílusa legtisztábban bontakozik ki a »Jó könyvek a magyar nép számára« és a »Magyar mesemondó« sorozatos műveiből. Ezekben a parasztnak szánt könyvecsékben Tolnainak több írása jelent meg (Kovács fundáció, A tinó, A szép dobogói malom, Gábor Dánielék szerencséje, Lutris mester, A zsguri, A falu koronája, A nagy gróf komája stb.). A Tinó erősen baloldali jellegével, szép és mélyen átértzett paraszti témának az ábrázolásával legkitűnőbb munkái közé tartozik.

A népi stílus szempontjából figyelmet érdemel a Kovács fundáció. A novella így magyarázza meg, hogy hol laknak azok, akikről írni akar: »Egy nagyon tisztességes öregrendi házaspár lakott a Szücs-utcában, mindjárt ott a sarkon ahol az ember a Duná-nak fordul, átellenben a gazdag Tóth Mihály talpasékkal.« Körülbelül így mondaná ezt akármelyik parasztember, körülményesen és mégis egyszerűen. A »Szücs-utcában« lakik Kovács Miklós, de ezzel még nem elégszik meg, hanem folytatja »mindjárt ott a sarkon, ahol az ember a Dunának fordul.« s végül egészen pontosan azzal mondja meg, hogy átellenben a gazdag Tóth Mihály talpasékkal.« Ez a körülményes magyarázat arra jó, hogy ténylegesen elhítheti az olvasóval — a paraszti olvasóval is, — hogy amiről szó van az csakugyan igaz. Az utolsó fél mondatban két dolog is említésre méltó. Az egyik az a megfigyelése az írónak, hogy még a nagyobb, mezővárosszerű községekben is mindenki tudja, hogy hol laknak a gazdag emberek s ezt használni vonatkozási pontnak

megfelelő dolog. A másik az, hogy Tóth Mihály neve után ott áll a «talpas» jelző, ami a falusi ragadványnevek megfigyelésére mutat.

Csupán stiláris eszközökkel társadalmi mondanivalót is ki tud és ki is lehet fejezni. Kovács Miklós, az említett elbeszélés hőse azt mondja a fiatal esperesnek: »Akinék Krisztus a barátja könnyen idvezül« azaz akinek az apja esperes volt, maga is könnyen lesz azzá. Az elbeszélés fordulatai jellegzetesen népiek. Népi az a gondolkodásmód, ahogyan leírja a parasztoknak az ügyvédekhez való kapcsolatát s az ügyvédek saját zsebére dolgozását. Hemzsegnék az elbeszélésben a népi kifejezések, a népi szállóigék és szólásmondások. »Csümcögött a szájával«, »az már átkelt a Dunán ladik nélkül«, azaz meghalt stb. Ilyeneket egy egész gyűjteményre való lehetne összeállítani Tolnai műveiből. Tóth Béla (Az Ady ellen támadó Tóth Béla, Tóth Kálmán költőnek a fia) egy levelében például arról ír, hogy ő úgy tudja, hogy a »barátja az erénynek« kifejezés is Tolnaitól származik s ebben a levélben arra kéri Tolnait, hogy készüljön könyve számára gyűjtse össze és küldje el neki azokat a mondásokat, amelyek szállóigévé váltak az ő írásaiból elindulva. Ezt a levelet Tóth Béla még Tolnai életében írta Tolnai Lajoshoz (1893) s ez azt bizonyítja, hogy Tolnai nemcsak bevett a műveibe egyes szállóigéket, hanem a Tolnai által alkotott mondások közül is szállóigévé vált néhány darab.

Nem riad vissza Tolnai új szavak képzésétől sem. Kritikai írásaiból kiderül, hogy Kazinczyék nyelvújítását inkább elítélte, mint támogatta s ezzel szemben gyakorlatában ő is él azokkal az eszközökkel, amivel Kazinczyék éltek, sőt a nyelvújítás korában keletkezett szavakat is bőven használ, még olyanokat is, amelyeket általában már nem használtak, azaz nem honosodtak meg. Ismeri a novella, az elbeszélés fogalmát, de ő a saját elbeszéléseit következetesen »beszély«-nek nevezi és a stílus is kevesebbszer fordul elő Tolnai szótárában mint a helyette használt »irály«. Az általa alkotott új szavak közül érdekes pl. hogyan magyarosította meg találó kifejezéssel a korabeli szenzációt hajhászó »riportereket«, akiket »hírvadászoknak« keresztelt el.

Stílusa mindig világos, közérthetően demokratikus stílus. Nincs benne semmi csináltság, erőszakoltság, érthetetlenül bonyodalmas mondatfűzés. Gyönyörűen tudja éreztetni a tájnak, a hazának, szülőföldjének a szépségeit. A »Falu urai« magávalragadó lírai vallomással kezdődik a dunamenti kis falucskáról: »Szeretem azokat a lankás, erdős hegyeket a nagy Duna mentén, ahol gyermekkoromat töltöttem; szeretem azokat a kővér réteket, zúgó nádasokat, halas ereket, ahol éjfelelig, de hajnalig fenn mesélgettünk a legelésző fehenek, ökrök, meg-megfutamló csikók mellett; azokon a langyos nyári estéken, mikor a holdvilág majd oly fényes volt, mint a nap.« Ebből is, de még inkább a nem idézett folytatásából világos, hogy a táj nem öncélú szépség a szemében, hanem benépesedik emberekkel, állatokkal s így lesz elevenné és mozgalmassá. Vannak olyan helyei, bár ez nem jellemző rá, amikor keresetten választékos a nyelvezete.

Jól tud jellemezni is. A lényegbevágó jellemzésnek egyik jó példáját láthattuk már a Jégkisasszony Hollander Sándorával kapcsolatban. Van azonban egy másik fajtája is jellemzésének. Gyakran már a külső megjelenés leírásával érezteti, hogy milyen emberről lesz szó. A néha hosszúvá nyúló külsőleges leírás nem válik nála önmagában élő és önmagáért lévő eszközzé, hanem előkészt a mélyebb, cselekményekben megmutatkozó jellemábrázolásra. A cselekményen keresztül történő jellemábrázolás mesteri példája lehet a Polgármester úr Tarcalija, vagy a »Csak egy asszony« Vasadinéja. A külsőleges jellemzés példaként Oláh József alakjára hivatkozhatunk a »Dániel pap lesz« című regényből. »Oláh József középtermű, vállas, nyakas, veres-szürke ember volt, sok apró szeplővel, melyek mindmennyi szemek néztek le a vele beszélőre. Tömött haját szorgalmasan kellett, hogy kenje, mert gyönyörűen fénylett. Veres, hosszú bajusza mindig úgy állott, mint két evező lapát«. Bajos elképzelni, hogy ezután a külső megjelenés után egy jellemes ember fog előttünk kibontakozni. Érezhető itt, hogy egy jellemtelen alakkal van dolgunk, ahogy ez ki is derül a későbbiek folyamán Oláh József cselekedeteiből.

Tolnai stílusának egyik feltűnő vonása a többször előtűró retorikus, patetikus szónokiasság. Ez annyira feltűnő Tolnai stílusában, hogy példát nem is kell rá hozni. Idesorolandók azok a szenvedélyeshangú kifakadások, amiket közbe-közbe szűr a regényeibe. Idetartoznak a Tolnainál már-már vesszőparipának ható címfelsorolások. Ezekben a féloldalas, egy eset van rá, hogy másféloldalas címfelsorolásokban a rangkørságot gúnyolja. Ha csak egyszer használná, akkor kitűnő eszköznek ismerhetnénk el, mint

ahogy az is az előbb idézett Oszlopbáró esetében. Nála azonban ez renaszteressé válik s az ember már előre sejtí, hogy milyen címek és elnökségek, tisztségek fognak következni. Ez aztán bizonyosfokú monotoníát kölcsönöz neki.

Befejezéshez közeledve, meg kell még említeni, hogy írói működésének ebben a szakaszában is ír verseket, de ezek semmi újat nem tesznek hozzá sem eszmei fejlődéséhez, sem stílusához. Nagyjából az a gondolatkör foglalkoztatja verseiben is, ami prózai írásaiban. A »Zsugori vagy fősvény kastély« című igénytelen kivitelezésű, de az osztályellentétet élesen felvető elbeszélő költeményében az ilyen részletek még a régi, népi költeményeket író Tolnait idézik: Tamár Anna úgy jött az öreg szülőknek;

Örömmel, vigaszul,
Áldásul, hogy lássák,
Korhadrt rózsafának
Kései nyílását.

Ebben az időben írt sok rajza és elbeszélése sem jelent újat eszmeileg. Az azonban figyelmet érdemel, hogy ezek formailag zártabbak, tökéletesebbek legtöbb regényénél. Az az érzésünk, hogy ezekben a rövidebb lélekzetű írásokban nem volt ideje az írónak arra, hogy szétfeszegesse dühös kirohanásaival a műfaj kereteit. Az »Új világ« című elbeszélés a nemesség pusztulását, »Akik a házukat megették« az írók sanyarú helyzetét, a »Karácsony a fővárosban«, »Fővárosi bérletek« a közigazgatás korrupsztágát és a kishivatalnokok nyomorát rajzolja meg, a »Szilveszter esti lakoma« egy kortesvezért gúnyol ki. Érdekes a »Kutya« című elbeszélése azért, mert humoros, vidám hangulata olyan ritka jelenség Tolnainál. Annyira sajátja Tolnainak a kesernyés vagy bosszus hang, hogy meglepetésnek számít egy ilyen humoros elbeszélés, amiben egy megcsalt férjet figuráz ki, aki nem a feleségére haragszik, aki őt felszarvazta, hanem a kuttyájára, amelynek a révén erre rájött. Ha a kutya rá nem vezet a turpisságra, ő nyugodtan élhetett volna, most pedig három családban következik válóper. Ez mellékesen a polgári erkölcsök »mélységét« is bizonyítja.

Tolnai nem vidám hangulatú író. Korát »sötét világnak« érzi, de nem is pesszimista. A polgári irodalomtörténészek közfelkiáltással megállapították, hogy a pesszimista világkép kifejezője, de ez nem igaz. Arra már az eddigi fejtegetések is alapot szolgáltattak, hogy belássuk ennek az állításnak a helytelenségét. Nem pesszimizmusról van itt szó, hanem arról, amit Kabos Ede így fogalmazott meg: »Tolnai Lajos dühbe jött, mart és harapott. Az induló Dickensből, aki színes, gazdag, meleg és bőbeszédű, az a másik Dickens lett, aki mindig csak Amerikáról ír, amelyet nem is tud másként látni, csak a gyűlölet és az undor gőzén keresztül«. Csak éppen Tolnai nem Amerikát gyűlölte első sorban — bár az Eladó Birtokokban találunk rá példát, hogy azt is — hanem a magyar úri rendet. Annyira tudott gyűlölni, hogy még ma is tanulhatunk tőle. Úgy gyűlölte igazi, vagy kivételes esetekben csak vélt ellenségeit a haladásnak, mint egyetlen író sem a kortársai közül.

Az esztétikus

Révai József elvtárs azt írja az Adyról szóló tanulmányának utolsó fejezetében: »A hivatalos »népies-nemzeti« iránnyal szemben szinte rögtön 1867 után fellép egy irodalmi ellenzék. A népies nemzeti irodalom üres optimizmusával szemben Vajda János és Zilahy Károly, Justh Zsigmond és Tolnai Lajos, Reviczky Gyula és Komjáthy Jenő a pesszimizmus, az elkeseredés, a kiábrándulás hangját üti meg. Két forrásból táplálkozott ez az ellenzék: a városi élet új problémáiból és a 67-es kompromisszummal és társadalmi következményeivel való szemben állásból«. Hogy mit jelentett Tolnai Lajos szembenállása írói szempontból a 67-es kiegyezéssel és az utána következő társadalmi formációval, azt már láttuk. Ebben a részben azt fogjuk áttekinteni vázlatosan, hogy milyen irodalompolitikát folytatott Tolnai a hivatalos irodalom képviselőivel szemben azok ellenére és dühös támadásaik közepette.

Esztétikai működését még Marosvásárhelyen kezdte. Hosszas előtanulmányok után megírta a több szempontból ma is helytálló doktori értekezését Tompa Mihályról.

Az értekezést elfogadják, 1879-ben az irodalomtörténet doktora lesz s még ebben az évben a Pázmány Péter Tudományegyetem magántanárrá nevezi ki. Már a Tompa tanulmánnyal kapcsolatban megkezdődik az irodalmi és kihatásaiban politikai vita közte és Gyulaiék között. Tolnai közölni akarja terjedelmes tanulmányát és ezért elküldi Arany Lászlónak, hogy közöljék a Budapesti Szemlében. Jellemző, hogy nem is meri Gyulainak küldeni a tanulmányt. Arany László hosszasan gondolkozik rajta, hogy egyáltalán megmutassa-e a Tompáról szóló értekezést Gyulainak. Több levelet ír ebben az ügyben Tolnai Lajoshoz. Arany László nem ért egyet Tolnaival és le akarja beszélni a közlésről. Tolnai kéri, hogy indokolja meg a véleményét, de ez elől kitér s egy újabb levélben (1878. ápr. 4.) megismétli az előbb is megírt általánosságban elhangzó kifogásait. Végül 1878. május 20-án közli Tolnaival, hogy megmutatta a tanulmányt Gyulainak s elhatározták, hogy közléstessék, mivel már régen jelent meg Tompáról valami. Ugyanebben a levélben a következőket is közli Tolnaival. »Már átadás előtt (t. i. a Gyulai kezébe adás előtt P. B.) kihúztam a cikkből néhány sort: a Kossuthra vonatkozó dicsőítés egy részét, ami végre is nem tartozik a tárgyhöz. . . Ezeket a részeket Gyulai is ki kívánja hagyni.«

A tanulmány ilyen huzavona és megcsonkító műveletek után meg is jelenik a Budapesti Szemlében (1878. XVIII. 27—86 p.), de szerkesztői megjegyzésben Gyulai szükségesnek tartja közölni, hogy a cikknek már kiindulási pontjával sem ért egyet. Gyulai véleménye ellenére is, a Tompa-tanulmány elmélyült, tudományos munka, ami megüti és egyes vonatkozásaiban túlszárnyalja kortársait. Volt hatása a későbbi Tompa-tanulmányokra is. Lévy, Kéky Lajos, Váczy János Tompa-tanulmánya nagyjából Tolnai nyomdokain halad, kivéve az elbeszélő Tompa értékelését.

Érdemes figyelembevenni, hogy milyen szempontok vezetik Tompa értékelésében, mert ez általában is jellemző Tolnai módszerére és szempontjaira. Először bírálja a tárgyról szóló előző irodalmat, majd felállítja a következő követelményeket:

1. Szeretni azt a tárgyat, amiről írunk, mert különben nem tudjuk megérteni.
2. Megkeresni költészetének mozgató erőit. (Tolnai a prózairodalmat is költészetnek, néha elbeszélő költészetnek nevezi. A költészet kifejezés az ő és több kortársának a szótárában nagyjából az »irodalom« fogalommal azonos.)
3. Ismerni a tárgyalat költőt és az irodalmat általában is.
4. *Milyen kornak énekelt és hogyan?*
5. Kik hatottak rá és miért?
6. Milyen viszonyban állt emberileg és költőileg a kortársaival.
7. Mennyiben magyarozza a költő élete a költészetét.

Ezek a szempontok, ha más súllyal és csoportosításban is, de ma is helytállóak. A Tompa értékelése különben készséggel és örömmel ismeri el értékeit Tompa költészetének, de nem tartja Petőfivel és Arannyal egyenértékűnek. Különösen elbeszélő költészetéről van elítélő véleménye s ebben a részében, ahol túlnyomórészt formai szempontok miatt háttérbe szorítja Tompa eszmei értékeit az elbeszélő költeményekben, nem tudunk egyetérteni teljesen Tolnai véleményével.

Már a Tompa-tanulmányban rendkívül nagyra értékeli Petőfi költészetét. Petőfit rajongásig szerette, elragadtatással írt róla és Petőfi volt a legfőbb értékmérő, akihez mindenki mást hasonlított. Petőfi volt Tolnai szemében a nagyság tetőpontja, akiről mindig csak felsőfokú jelzőkkel lehet beszélni. A magyar irodalom legnagyobb alakját látja benne. Ír is róla egy tanulmányt »Petőfi a mi szemünkben« címen. Lefordította németből Alexander Fischer »Petőfis Leben und Werke« (Petőfi élete és művei) című könyvét, amit Jókai Mór előszavával adtak ki magyarul. Dühös mindenkire, aki Petőfit bántani merészeli. Greguss Ágostot legkülföldiebb írásaiban felbőszülten citálgatja, mert egyszer leírta, talán meggondolatlanságból, »Petőfi pediglen poéta nem vala«. Példaképet lát Petőfiben, noha nem azonosítja magát teljesen Petőfi ideológiájával s ebből adódik, hogy élete végén egy megjegyzésében kedvezőtlenül nyilatkozik az Apostolról. Petőfihez mégis és mindig ragaszkodik. Petőfi imádata vitte őt a Petőfi Társaság tagjai közé is két évvel a társaság megalakulása után, 1878-ban. Ez a Társaság kezdetben valamelyes ellenállást fejtett ki Gyulaiékkal szemben, később teljesen a reakció járszalagjára került, de akkor már Tolnainak nem sok köze volt hozzá. Tolnai csatlakozott a Társasághoz, de amivel nem értett egyet, azt keményen bírálta a Társaság

tagjainál is. Erre mutat az is, hogy egy nagylélekzetű bírálóban elítéli Ferenczy Zoltán háromkötetes Petőfi életrajzát, mert rengeteg nem Petőfire vonatkozó adatot is összehogarszlik és az adatok tömegében elvesz Petőfi nagysága.

A Petőfihez való határtalan ragaszkodása viszi rá arra is, hogy Arany Jánosról többször igaztalanul nyilatkozik. Pedig szerette és tisztelte Aranyt, de fájt neki, hogy Petőfi barátját egyesek tudatosan, mások akaratlanul is, Petőfiellen játsszák ki és Petőfi fölé emelik. Gyulaival kapcsolatban jegyzi meg — megfélekedve Salamon tanulmányáról — hogy »ily gyalázólag nálunk még senki sem szólt Petőfiről. Óh, nagy Arany! Imádóid mit meg nem tettek érted.« Szerette Aranyt, aki mint diáknak és mint költőnek egyaránt tanára volt. Még Tompáról írott tanulmányában is így nyilatkozik róla: »Arany mindig eredeti, önálló tehetség, lángész marad a világirodalomban«. Később is, egész életében nagy költőnek tartja, balladáit a legkiválóbbak közé sorolja, a Toldi első és harmadik részét ünnepli s ha regényeiben vagy másutt nagy magyar költőket sorol fel, mindig ott szerepel Arany János is. Sok cikket írt Aranyról: Arany J: Buda halála, ; Arany János (1893. Képes Családi Lapok) ; Arany János (1893. Magyar Szemle) ; Mit akart Arany János, Arany János epikai töredékei, Hogy írják meg Arany János életrajzát, s ezeken kívül is sok helyen van rövidebb-hosszabb megjegyzése Aranyról. Arany halála alkalmával »Egy nagy költő halálára« címen búcsúzik a nagy költőtől és tanítótól. Marosvásárhelyről még bort is küld Aranyra, amit a költő nevében a szintén költő Arany László nyugtáz egyik levelében. Az Arannal való foglalkozására jellemző az is, hogy fiától nem közismert életrajzi adatok után érdeklődik, hogy ezzel is alaposabban tudjon megszólalni.

Tolnai akkor fakad ki Arany ellen is, amikor Gyulaiék már nem tudnak eléggé magasfokú jelzőket összehalászni Arany nagyságának érzékeltetésére s csendben hallgatnak Petőfiről. Tolnai ekkor vesézni kezdi a Toldi szerelmét s túlzó bírálata közben felvet olyan észrevételeket is, amit ma is helyeselhetünk. A megérdemelnél sokkal kisebbre értékeli a Buda halálát s egészében elhibázott műnek tartja. Mindez Petőfin kívül annak is a következménye, hogy Gyulaiék tudatosan idegenítették el Aranytól egykori barátait és tanítványait.

Kritikai munkássága akkor ölt a legszélesebb méreteket, amikor 1887-ben »Irodalom« címen saját lapot alapít. Itt nem korlátozza őt senki és semmi, hogy véleményét szabadon kifejtse. Sokat írt ebbe a lapba, de tárgyilag is téves az a rosszhiszemű megállapítás, ami megtalálható majdnem minden irodalomtörténetben, hogy az egészet maga írta tele. Az ő nevéen kívül 32 magyar és több külföldi szerző nevével találkozunk, s a külföldiek közül ott van Puskin és Nyekraszov neve is. Az elég változatosan és ügyesen összeállított harcoshangú, szabadszellemű lap egy félévi fennállás után megszűnt. Az itt megjelent sok apró cikk közül kiemelkedik a Kiss Józsefről írott tanulmánya és a több folytatásban megjelent, »Nuricsán Timót« álnév alatt írt »Határkiigazítások a magyar költészet és széptudományok területén«. Az utóbbiban a magyar irodalom történetének kézikönyveit és tankönyveit bírálja. Lapjában végig ostorozza a Petőfi Társaságot (Petőfi és Kisfaludy Társaság), a Kisfaludy Társaságot (Kisfaludy Társaság, A Kisfaludy Társaság 40. közgyűlése), az Akadémiát (Az Akadémia nagyhete) és a többi lapokat is (A fővárosi lapok s a Pesti Napló).

Estztétikai működése nagyméretű volt: alig van nagy magyar író, akiről ne írt volna valamit. A hún mondáktól kezdve az Árpád-kori kódexeken keresztül Zrínyiről, Csokonairól, Vörösmartyról, Eötvösről írt részletesebben. Tervezett egy kétkötetes irodalomtörténetet is, de ez nem készült el, noha irodalomtörténeti tanulmányai nagyon vastkos két kötetet tennének ki.

Kortársairól is rengeteget írt, részben nagyobblélekzetű tanulmányt, mint amilyenek a »Hatvanas évek irodalma«, »A hetvenes évek irodalma«. Ezekben egyrészt rövid portrékat közöl, kiterjeszkedik a folyóirat-irodalomra, az írói irányok kérdésére s beleékel olyan hosszabb tanulmányokat is, mint a Rákosi Jenőről szóló a »Hetvenes évek irodalmi életében«. A hosszabb írások mellett se szeri se száma a kortársakról szóló megemlékezéseknek, kritikáknak, amelyek sokszor csak napi jelentőségűek voltak, de mindig élesszemű kritikust sejtetnek. Nem volt elnéző a fiatalokkal szemben sem. Ostorozta a Pesti Naplót s ami ezzel egyértelmű, Rákosi Viktort, aki minden héten felfedezett egy-egy nagytehetségű író. Egy alkalommal Tolnai is megpróbált felfedezni valakit,

a »Zalai Közlöny« ismeretlennevű (Bálintffy) balladafőját, de sikertelenül. Esztétikai. irodalomtörténeti és kritikai munkássága olyan sokrétű és nagykiterjedésű, hogy érdemes volna külön is foglalkozni vele.

Felfogására mindig jellemző az eredetiség, az önállóság. Berzsenyiről, elismerve meglévő érdemeit, szellemesen így vélekedik: »Berzsenyi költészete nem igen több mint egy magyar földben nőtt exotikus fáé«. Kítűnő érzékkel ismeri fel Herczeg Ferencben az induló divatíró, akit magasabb irodalmi igények nem fűtenek, társadalmi mondanivalója silány. A még Tolnai életében megjelent »Gyurkovics lányokról« kimutatja, hogy hihetetlen, silány, nem realista alkotás. Ezzel a művével kapcsolatban így foglalja össze véleményét Herczeg Ferencről: »Soha magyar író nem volt, aki a poézist úgy el tudta kerülni, mint Herczeg«. Kortársai közül Arany halála után Vajdát és Jókait tartotta a legnagyobbaknak. Figyelme kiterjed a nő-írók felé is. Róluk írva mentegetődik, hogy ő el tudja képzelni, hogy nők is lehetnek jó írók, de akikről ír, azok gyengék. Írt viszonylag elismerően Beniczkyne Bajza Lenkéről, sokkal kevesebb elismeréssel Wohl Jankáról és Wohl Stefániáról.

Kritikai munkásságában nagy erénye, hogy rendkívül képzett, tudós ember volt s mindent összemért más, hasonló jellegű művekkel. Kiválóan ismerte a görög és latin irodalmat, de a világirodalom valamennyi nagy íróját is. Legtöbbjét eredetiben olvasta. Az angol, francia, német, olasz, spanyol, észak-ír mellett sok melegséggel és gyakran hivatkozik az oroszokra, elsősorban Puskin, Lermontov, Gogol, Dosztojevskij, Leo Tolsztojt és Nyekraszovot emlegeti. Világirodalmi ismeretei nem holt anyag volt a számára, hanem felhasználta őket magyar irodalmi vizsgálódásai közben is. A világirodalom mellett rendkívüli alaposággal ismerte a régi és a korabeli magyar irodalmat. Az esztétikusok közül elsősorban Erdélyi Jánost és Zilahy Károlyt tisztelte.

Esztétikai elveiben mindig a realizmus harcosa. Elítéli az idegenmajmolást, a külföldi példák elvtelen utánzását, különösen a Jósikánál gyakran csak külsőségekben megnyilvánuló Scott hatást. Azt követeli, hogy hű tükre legyen az irodalom a mi nemzeti társadalmi, politikai és irodalmi életünknek; az író ne kendőzse el a valóságot, hanem fesse olyannak amilyen. »A mi regényírónk minket írjon. Ne szépitse rajtunk ami rút, de ne is hazudja le azt az erőt, amit elárulnak izmaink. Fessen csak bennünket úgy, ahogy vagyunk. Dickens, Thackeray, Tolsztoj (Leo), Dosztojevskij saját talajukon maradnak s úgy és ott nőnek nagygyá a művelt világ előtt — humbug és reporterek nélkül. Tolnai meg van győződve a tartalom elsődleges voltáról a formával szemben és erről többször vitázik is a már kortársainál is felbukkanó öncélúság képviselőivel. A sok példa közül csak egyet idézünk. »Mi nagyon együgyűen, szerelmesek vagyunk a ragyogó stílusba, holott az egész ragyogás egy üres semmi, ha a tartalom hitvány«. Harcol az álnépiesek, a frázispuffogatók ellen s elvszerűséget, társadalomábrázolást követel. Nagyon gyakran ma is helytálló megállapításai vannak az esztétika részletkérdéseit illetően is.

Ilyen nagy érdemek mellett valóságos csapás volt az akkori irodalomtudományra, hogy Gyulaiék féltrevasították. Kár ez mi a számunkra is, mert ez a kitaszítottság vitte aztán indokolatlan túlzásokra is kritikusa pennáját. Gyulaival, Szász Károllyal, Beöthy Zsolttal való szembenállása még érthető, sok vonatkozásban érdem. A baj ott kezdődött, hogy annyira elfogulttá vált Gyulaiékkal szemben, hogy ha azok helyeset mondtak, azt sem volt hajlandó elismerni és körmönfont okoskodással kisütötte az ellenkezőjét. Ha Gyulai megállapította Eötvös »Falu jegyzőjéről«, hogy az a 48 előtti társadalom, különösen a megyerendszer bírálata, akkor az a Tolnai, aki mindig a társadalomábrázolás harcosa volt, elveiben és szépírodalmi munkásságában egyaránt, csak hogy Gyulainak ne legyen igaza, kisüti Eötvösről, hogy Violát és Tengelyit mint személyeket kedvelte és semmiféle társadalomkritikát nem akart gyakorolni és ilyen a »Falu jegyzőjében« nincs is. Amit Gyulai mond, az Tolnai szerint eleve nem lehet igaz. Erre volt némi alapja, de így kifejezni és a gyakorlatban is ehhez tartani magát mégsem volt helyes. Nem volt helyes még akkor sem, ha az esetek többségében közelebb állunk Tolnai véleményéhez valamilyen mű értékelésében, mint Gyulaiéhoz.

Nagyigényű kritikus és esztéta volt, de nemes szándékai nem találtak mindig célba. Mégis, ha esztétikánk, irodalomtörténetünk és kritikánk nagy alakjait keressük meg a múltban, a névsorban hely illeti meg Tolnai Lajost is.

A Szentistváni Kéry család után már kevés nagy művet írt. Az 1892 után írt művei nagyon egyenetlenek, egészségüket tekintve hanyatlást jelentenek az író pályáján. Nem a régi, istennel emberrel perbeszálló hadakozik már, hanem egy megtört öregember írja utolsó műveit, amikben csak ritkán csillan fel egy-egy értékes vonás. Hiába jutott közben rendes tanári, majd igazgatói álláshoz, hiába szerkeszti egy évtizeden keresztül egészen haláláig a Képes-Családi Lapokat, ez már csak anyagilag segít rajta, de egészében nem változtat lefelé hajló pályáján. A polgári iskolára nemcsak annyi energiát pazarol, amit az órák leadásával tölt, hanem Lád Károllyal, Böngérfy Józseffel közösen tankönyveket is ír a polgári iskolák és felsőbb leányiskolák számára. Ír magyar nyelvtant, magyar nemzet történetét, világtörténelmet, még korábban összeállított egy iskolai segédkönyvet »Költeményes gyűjtemény« címen a magyar írók műveiből.

Termékenysége még mindig óriási, bár sokat betegeskedik, felesége is meghal (1892) ami egy időre nagyon elkésérti s talán Jókai levele volt az, amelynek a hatására újból az irodalomhoz fordul s írásba temetkezik. 1892 után még nyolc regényt írt: Vallomások 1893; A mi fajunk 1893; A jó szövetség 1894; Sötét világ 1894—5; A vén gyerekek 1895; Én is 1896; A grófné ura 1897; Ahogy kezdtek, úgy végeztek 1897. Ezek közül életében már csak a Grófné ura jelent meg kötetformában s halála után is csak a Sötét világot adták ki (1943). A többi folyóiratokba rejtőzik az olvasók elől. Akármelyikre nézünk is ezek közül, már csak részleteket mutat a régi Tolnaiból. A Sötét világ még egy utolsó fellobbanásnak számít, ami nagyon jelentős dokumentuma a kor és az író életének és a kettő viszonyának is. A »Grófné urában« is felbuknak még az arisztokrácia csipkedő kigunyolása, de a hangsúly áttevődik arra a giccses történetre, hogy a gróf halála után a grófnő férjhez megy a családnál szolgáló szegény nevelőhöz. A »Rokonok volnánk ám« nagy íróhoz méltatlan detektívhistória sok gyilkossággal, jóságos bűnökkel keverve.

Érdeemes felfigyelni arra, hogy néhány regényhőse még mindig előkerül. Szorítsd László alakját, a törtető és rangkørságban szenvedő embert rettenetes szívóssággal tudta gyűlölni és évtizedeken keresztül nem szűnt meg ostorozni. Legalább tíz regényében és sok elbeszélésében találkozunk ezzel az alakkal. Szorítsdon kívül más szereplők is átkerülnek egyik regényéből a másikba. Szinte úgy írja meg a regényeit, hogy feltételezi az olvasóról előző műveinek az ismeretét s valóban csak az érti teljesen az írásait, aki ismeri azokat a neveket, akiket ő csak megemlített, mert úgy véli, hogy azt már nem kell jellemezni, hiszen azt megtette egy előző regényében. Valami balzaci kompozíció lebeghetett a szeme előtt, de még Balzac a 17 regényében szereplő Rastignacot mindig új oldaláról mutatja meg, addig Tolnai visszatérő hősei mindig a régiek, mintha azonos állóképeket vetítenének diaporítíven. Ez az ismétlődés nemcsak egyes szereplők esetében van meg, hanem ötleteket és témákat is megismétel. Egyes történeteket újból megír kevés változtatással, régi írásait gyakran azonos, néha megváltoztatott cím alatt újból közzéteszi. Mindez abban az olvasóban, aki egymásután olvassa munkáit, csalódást kelt, mivel nem mond újat a számára. Van a műveinek valami egyhangúsága, ha sokat olvasunk belőle egyszerre, míg külön-külön friss műveknek, egészséges írásoknak hatnak. Mindez nemcsak a késői Tolnaira vonatkozik, hanem a korábbiakra is.

Eszmeileg csökkent regényeinek az értéke régebbi írásaihoz mérten, de ezzel ellentétben olvasmányosabbá vált. Tolnai sohasem rendelkezett Jókai csapongó fantáziájával, áradó mesélő kedvével, de élete végén mintha efelé törekedne. Izgalmassá akarja tenni a történeteit még a tartalom rovására is. Gondoljunk csak az izgalmas bűnügyi históriára, a »Rokonok volnánk ám«-ban.

Eszmei megtorpanását nemcsak a regényeiben kísérhetjük figyelemmel, hanem mástermésztű írásaiban is. Egyik bántó jele ennek a félresiklásnak, hogy József főhercegről elismerő cikket írt, amelyben dicséri, mint a magyar honvédség főparancsnokát, a magyar irodalom barátját, a »cigány nyelv nyelvtanának« a megíróját. (József főherceg és a magyar irodalom. K. Cs. L. 1893; József főherceg jubileuma Magyar Szemle 1893). Az istennel veszekedő, antiklerikális volt református pap munkatársul szegődik a teljesen klerikálisnak induló, később ebből vesztő katolikus laphoz, a Magyar Szemléhez s hogy

egyéb műveit is közzölhesse, még Máriát dicsérő vallásos elbeszélést is ír (Óh, édes Jézusom 1893).

Írói működésének s életének utolsó szakaszában a legtöbb értéket bőszerű elbeszélése és még nagyobb számú rajza képviseli. Ezek a karcolatok, rajzok sokban a régi, metszően és élesen szatirikus Tolnait idézik. »Aki díszokleveleket hord« 1893. egy törtető ember sikerült rajza. Cselekménytelenül ábrázol ebben is és a legtöbb rajzában. A szóbanforgó tipikus, néhány esetben külön alaknak a jellege nem előttünk bontakozik ki valamilyen történeten keresztül, hanem megtudjuk, hogy mi történt vele. A fentemlített rajzban a régi szenvedéllyel ítéli el a nepotizmust és a korrupciót. A »Trafik« azt a hihetetlen történetet mondja el, mint abban az időben kivételes jelenséget, hogy egy szegény asszony minden protekció nélkül trafikengedélyt kapott. A »Képviselő«-ben az elvtelenséget karikirozza. Azt a képviselőtipust jeleníti meg, amelyiknek mindegy, hogy melyik pártnál, akár az a fontos, hogy képviselő legyen. Életének utolsó írásai szintén rajzok (»Én voltam a számár«, »Korona tanú« 1902).

Ezeknek a rajzoknak a témaköre még a régi, ismertetett témakör. Az eseménytelen jellemábrázoláson kívül legfeltűnőbb és a műfajhoz hozzátartozó vonásuk, hogy rövidnek, maximum 3—4 oldalasak. A megírt jellemek rendszeren közvetlen és konkrét élményen alapulnak, amit az élmény befogadása után rögtön meg is írt. Mindig egyes szám első személyben beszél, akár férfi, akár nő, akár egy szivar a főhős. »A szivar körútja« kedélyes cím alatt különben Gyulain és Szász Károlyon üt egyet, akik kölcsönösen fogadalmat tesznek egymásnak a rajzban, hogy majd te dicséred az én vőmet, én a tiédet, te essayt írsz az én remekeimről, én ugyanezt teszem a tiéddelel.

Utolsó elbeszéléskötete 1897-ben jelent meg »Nagy gyárosék és egyéb elbeszélések címen. A kötet öt elbeszélése közül magasan kiemelkedik a »Tógyer farkasa« népi történetével, egyszerű emberek életének és gondolkodásának hű rajzával, kedves, megható meséjével. Tógyert, a juhászt elbocsátják állásából, mert nem akar megválni a gyermeke bölcsőjénél talált farkaskölyöktől. Egy alkalommal Tógyer vásárra megy s a nyáját a nagy fehér komondorra és a megszelidült, húséges állattá vált farkasra bízta. Még haza sem ért a vásárból, amikor véresen és megtépve jön elébe a komondor. Siet haza, de már késő, mert otthon egy szerteszedt nyáj és egy véres farkas fogadja. Tógyer éktelen dühre fakad s lelövi hűtlennek vélt farkasát. A tragédia azután következik, amikor megtudja, hogy nem az ő dédelgetett farkasa bántotta a nyáját, hanem idegen farkasok törtek be a nyáj közé és az ő farkasa a komondorral együtt viaskodott a betörő farkasok ellen.

Ebben a nagyszerű, élénk elbeszélésben a pusztai juhász végtelenül kedves arcát rajzolja meg. A juhász nem lázong, nyugodtan tűri urának a szivtelenségét és embertelenségét, de belül nagy emberi érzések, mély szeretet fűti és az érzéseit többre becsüli, mint az urát. A farkastól nem hajlandó megválni az ura kedvéért, mert a farkasban saját fiát véli továbbélni, hiszen a meghalt fiú bölcsőjénél találta. A fia helyett a farkaskölyköt dédelgeti s a természethez kötött és a civilizációtól távoléló ember úgy beszél az állatokhoz, mintha azok is érző emberek volnának.

A Tógyer farkasában sok mélység, sok gyöngédség, sok sok szeretet van. Abban az emberben, aki határtalanul tudott gyűlölni, ott élt a szeretet is a jóság, az egyszerűség, a szegénység iránt. Hiszen gyűlölni csak akkor tudunk valamit, ha van egy ellenpólus, amihez ragaszkodunk, amit szeretünk.

Tolnai élete küzdelmes élet volt. Legjobb regényei, elbeszélései, rajzai, költeményei, esztétikai cikkei egy nagy tehetség becses öröksége a mi számunkra. Hová fejlődött volna tehetsége, ha nem lett volna olyan számkivetett, hányatott élete, amilyen volt! Ha voltak is barátai, de életében nem kapta meg azt az elismerést, amit megérdemel, kapja meg hát tőlünk, harcának befejezőitől, akik látjuk hibáit, de sokkal többre becsüljük értékes műveit, mint bármikor is becsülték.